

METAMORFOSES VAN HET EUROPESE HISTORISCH BESEF, 1800-2000

Al lang wordt erover geklaagd dat het historisch besef taant: de onverschilligheid ten aanzien van de geschiedenis zou groeien, het verleden zou daardoor niet langer (nationale en andere) identiteiten kunnen aanreiken, historische lessen zouden worden vergeten. Het historisch besef kan inderdaad van intensiteit veranderen: er kan meer of minder historisch besef zijn. Maar wezenlijker is dat het ook van karakter kan veranderen. De voorbije twee eeuwen is er inderdaad sprake geweest van een wisselend *past relationship*.

In *Metamorfozes van het Europese historisch besef, 1800-2000* wordt deze geschiedenis gereconstrueerd. Het vertrekpunt is het moderne historisch besef, ontstaan na de breuk van de Franse Revolutie en na de romantische *hantises*. Het hield een sterk verlangen naar een innige verbondenheid met het verleden in, een verlangen dat later kon worden geradicaliseerd in een streven de samenleving te retraditionaliseren. In de context van de maatschappijkritische projecten van de jaren 1960 en 1970 ontstond daarentegen een historisch besef dat zich vooral liet begrijpen als een jacht op een 'verkeerd verleden'. Het historisch reveil, dat zich in de decennia daarna in musea, *reenactment societies* of *heritage crusades* openbaarde, kon de kloof tussen heden en verleden niet dichten: in het postmoderne historisch besef bleef het verleden een vreemd verleden.

Wat kan in deze context nog de maatschappelijke taak van de historicus zijn, nu er niet langer sprake is van een vanzelfsprekende band tussen heden en verleden? De historicus, zo luidt het in dit essay, moet trachten de *historische geletterdheid* van zijn lezers te versterken, hen een gevoeligheid trachten bij te brengen voor de eigenaardigheid van de voorbije denk- en levensvormen. Niet innige verbondenheid, maar afstandelijkheid staat daarbij centraal, en het besef dat geschiedenis bovenal verandering is. Dat heeft ook consequenties voor het geschiedenisonderwijs. Dat is geen instrument om actuele politieke of maatschappelijke problemen op te lossen, maar een confrontatie met werelden die bovenal van de onze verschillen.

Jo Tollebeek is gewoon hoogleraar Cultuurgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw aan de KU Leuven. Hij publiceert vooral over de geschiedenis van de historische cultuur en over universiteits- en wetenschapsgeschiedenis. Recent verschenen onder meer *Mannen van karakter. De wording van de moderne geesteswetenschappen* (2011), *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography* (red. met Ilaria Porciani, 2012) en *Ravage. Kunst en cultuur in tijden van conflict* (red. met Eline van Assche, 2014).

METAMORFOSES VAN HET EUROPESE HISTORISCH BESEF, 1800-2000

Jo Tollebeek

Met steun van de
Vlaamse overheid

Vlaanderen
In Actie
Pact 2020

Koninklijke Vlaamse Academie van België
voor Wetenschappen en Kunsten, 2015
Standpunten 31

Metamorfoses van het Europese historisch besef,
1800-2000

KVAB Press

Uitgaven
van
de Koninklijke
Vlaamse Academie
van België
voor
Wetenschappen
en Kunsten

Standpunten nr. 31

KVAB Press

Hertogsstraat 1
1000 Brussel
Tel. 02 550 23 23
Fax 02 550 23 25
www.kvab.be
info@kvab.be

Metamorfoses van het
Europese historisch besef,
1800-2000

Jo Tollebeek

De publicatie van dit standpunt werd goedgekeurd door de plenaire vergadering van de Klasse van de Menswetenschappen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten op 21 maart 2015.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Standpunten – Koninklijke Vlaamse Academie van België
**METAMORFOSES VAN HET EUROPESE
HISTORISCH BESEF, 1800-2000**

JO TOLLEBEEK

‘Het ergst van al is de deur te openen voor de geest van de revolutie.’

(‘Rapport de Son Excellence le ministre de l’intérieur
sur l’extinction graduelle de l’anthropophagie’,
geciteerd in Francisque Sarcey, *Le mot et la chose* (Parijs 1863) 225)

Weinige historici twifelen eraan dat zij, behalve een wetenschappelijke taak, ook een maatschappelijke roeping dienen te vervullen. ‘Het werk van de historicus,’ aldus Wolfgang J. Mommsen, ‘bestaat erin zowel de fundamenteën voor identiteitsvorming te leveren als deze kritisch te onderzoeken.’¹ In een enkele jaren geleden georganiseerd debat tussen Vlaamse historici luidde het niet anders. Velen van de deelnemers zagen de taak van de historicus in de eerste plaats in het begrijpen en verklaren van de problemen waarmee de hedendaagse samenleving wordt geconfronteerd. De omgang van de historicus met de geschiedenis, zo benadrukten zij, is daarom geen vrijblijvende bezigheid – het vertellen van verhalen – maar een poging de wortels van de eigen tijd in het verleden bloot te leggen en daarmee stabiele identiteiten aan te reiken. Niet literaire passie, maar wetenschappelijke objectiviteit staat daarbij voorop. De historicus moet de waarheid zoeken, haar in bescherming nemen – zonder aarzeling of vrees.²

---

1 W.J. Mommsen, ‘Moral commitment and scholarly detachment. The social function of the historian’, in: J. Leerssen en A. Rigney ed., *Historians and social values* (Amsterdam 2000) 45.

2 *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord* (Standpunten van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten 8) (Brussel 2010). De historische wortels van deze positie werden getraceerd in E. Witte, *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944-1956)* (Kapellen 2009).

Dat is niet weinig. De historicus krijgt in dergelijke opdrachtverklaringen een heroïsch karakter: hij moet afrekenen met de postmodernisten die geen waarheid meer willen erkennen, met de politici die de in de geschiedschrijving geschapen beelden misbruiken, met de radicale activisten die hun mythen niet willen opgeven, met het kwaad in zichzelf – de vooroordelen die hij nu eenmaal ook zelf heeft. De historicus is een strijder, in dienst van een meer rechtvaardige en minder conflictueuze maatschappij. Zijn beroep is een roeping. Deze hooggespannen verwachtingen worden overigens ook gedeeld door hen die niet zelf geschiedenis schrijven. Er lijkt een maatschappelijke consensus te bestaan over de taak van de geschiedenis, ook in een snel veranderende samenleving: ze moet opvoeden tot kritisch en zelfbewust burgerschap, zorgen voor zin en samenhang, leren hoe het heden in het verleden is verankerd, en weerbaar voor de toekomst maken.³ Opnieuw, dat is niet weinig.

In dit essay zal een stap terug worden gezet: niet de maatschappelijke rol van de historicus, maar de conjunctuur van het historisch besef (die natuurlijk implicaties voor de maatschappelijke functie van de historicus heeft) zal centraal staan. Dat thema roept minder blijmoedige gedachten op. Over historisch besef wordt immers veelal gesproken in een sfeer van cultuurkritiek en cultuurpessimisme. Het historisch besef, zo luidt het gewoonlijk, taant. De maatschappij lijdt aan collectief geheugenverlies, het historisch analfabetisme neemt hand over hand toe, de onverschilligheid ten aanzien van de geschiedenis groeit.⁴ In progressieve kringen wordt betreurd dat de lessen van het verleden worden vergeten, waardoor allerlei historisch onheil zich dreigt te herhalen. In conservatieve milieus wordt erop gewezen dat het waardenlegaat waarop de (Europese) beschaving steunt, dreigt te verdwijnen. Zo kon het gebeuren dat in Nederland politici van zeer diverse signatuur samen konden vaststellen dat de Nederlanders hun (vaderlandse) geschiedenis niet meer kenden en derhalve ‘ontworteld’ waren geraakt. Een ‘huis der historie’ (naar Duits model) moest dat oplossen. Het was het begin – in 2006 – van de onfortuinlijke geschiedenis van het Nationaal Historisch Museum, dat uiteindelijk nooit zou worden opgericht: hoe scherper de discussies over de locatie en de *mise-en-scène* van het museum werden, hoe meer het politieke draagvlak ervoor verdween, tot er ten slotte niets meer van restte.⁵

In de litanieën over het ‘verminderd historisch bewustzijn’ wordt ook steeds het onderwijs betrokken: het onderwijs in de geschiedenis, voor zover dat nog bestaat, deugt in de ogen van de critici niet. Het is oppervlakkig, het is onkritisch, het kweekt onvoldoende verbondenheid met het verleden. Daardoor neemt de belangstelling voor de geschiedenis af. Ze wordt niet langer als een waardevol en wezenlijk cultuurbezit beschouwd. Dergelijke gedachten versterken de paradox die zich opdringt: aan de ene kant staan de verheven opvattingen over de maatschappelijke taak

---

3 Vgl. A. van der Zeijden, ‘Over nut en nadeel van geschiedenis. Enkele stellingen ter inleiding van het grote openingsdebat’, in: *HG-Nieuws. Nieuwsbrief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap*, 8 (2001), 2.

4 Slechts één voorbeeld: A. van der Woude, *Hoewo geschiedenis?* (Wageningen 2000).

5 H.L. Wesseling, ‘Lach niet. Historische musea als nationaal en Europees probleem’, in: *Hollands Maandblad*, 55 (2013), nr. 5, 7-12. Zie ook J. Tollebeek, ‘De verbeelding van Nederland. Het Rijksmuseum en de vaderlandse geschiedenis’, in: *Ons Erfdeel*, 56 (2013), 4-13.

van de historicus, aan de andere kant de treurnis om de marginale rol die het historisch besef nog in de samenleving lijkt te spelen.

Het meest opvallende kenmerk van deze beschouwingen over het (hedendaags) historisch besef is echter niet hun somberheid. Wat zij bovenal met elkaar gemeen hebben, is de – impliciete – vooronderstelling dat het historisch besef een mentale toestand is die wél van intensiteit, maar niet van karakter kan veranderen. Steeds opnieuw draait de discussie om de vraag hoe *groot* de belangstelling voor het verleden is. Dat die belangstelling ook een andere gedaante en zelfs een andere structuur kan krijgen, wordt zelden in ogenschouw genomen. Dat is nochtans wat in de voorbije twee eeuwen is gebeurd. Het historisch besef heeft immers zelf een geschiedenis en ook die geschiedenis getuigt van veranderlijkheid. Die veranderlijkheid schuilt niet in de wisseling van de omvang van de historische interesse, maar in de wijze waarop de verhouding tussen het heden en het verleden is begrepen, in de aard van het *past relationship*. Het is die conjunctuur die hier zal worden verkend. De vormen van historisch besef die daarbij zullen worden onderscheiden, volgen elkaar *grosso modo* chronologisch op. Maar er is ook sprake van overlapping in de tijd: in één zelfde periode kunnen meerdere – logisch van elkaar verschillende – vormen van historisch besef naast elkaar bestaan.

Geschiedenis en erflaterschap

‘Telkens wanneer de geschiedenis optreedt,’ zo schreef Joseph Brodsky in 1992 in zijn *Loflied op Clio*, ‘overvalt ze ons.’⁶ Dat gevoel te worden overvallen, bruusk en onverhoeds, houdt verband met het schokeffect dat de confrontatie met de naakte en rauwe werkelijkheid kan inhouden. Die confrontatie leert immers dat de bestaande cultuur, zoals die met mensenhanden is opgebouwd, kan verdwijnen, dat alles – zelfs het meest wezenlijke – ten prooi kan vallen aan vergankelijkheid. Wanneer de geschiedenis zich in al haar veranderlijkheid manifesteert en tot het bewustzijn dwingt dat een reeds lang geconsolideerde en waardevol geachte toestand is achterhaald, kan dat leiden tot een traumatische ervaring. Deze ervaring van verlies kan echter ook tot ‘draaglijke proporties’ worden teruggebracht, de werkelijkheid kan worden ‘omzwachteld’. Dat is precies wat in de geschiedschrijving gebeurt. Telkens wanneer de geschiedenis verworven zekerheden loochent, dwingt ze tot reflectie op het historisch proces. De geschiedenis van de geschiedschrijving en van het historisch besef hernieuwt zich op juist die momenten waarop pijnlijk duidelijk wordt dat heden en verleden van elkaar verschillen.⁷

Eén van die momenten in de Europese geschiedenis wordt gevormd door Renaissance en Reformatie. De Franse inval in Italië en de plundering van Rome in 1527, het besef dat het Heilige Roomse Rijk niet eenvoudig de voortzetting van het *Imperium Romanum* was, en de identificatie van de paus met de Antichrist waren even zovele gebeurtenissen die de vertrouwde

---

⁶ J. Brodsky, *Loflied op Clio* (Huizinga-lezing 1991) (Amsterdam 1992) 17.

⁷ Zie F. Ankersmit, ‘Trauma als bron van historisch besef’, in: *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Representatie*, 4 (1999), nr. 3, 7-17.

wereld ondermijnden. Ze drongen het afschuwwekkende bewustzijn op dat die vertrouwde wereld tot het verleden behoorde en dat er een kloof tussen dat verleden en de eigen tijd gaapte. Dat bewustzijn vertaalde zich in een nieuwe opvatting van de werkelijkheid. Die werd niet langer begrepen als een haast tijdloos gegeven, als een zich over de eeuwen heen uitstrekkend en zichzelf gelijk blijvend substraat van de gebeurtenissen, maar als een proces waarvan beweging, verandering en revolutie wezenlijke kenmerken waren.⁸ De werkelijkheid werd geschiedenis, de geschiedenis bovenal dynamiek. In de geschiedschrijving werd dat ‘processuele’ karakter dan ook steeds meer benadrukt.⁹ Maar tegelijkertijd trachtten de historici het verschil tussen heden en verleden ook teniet te doen. Ze zochten naar de lijnen die het heden met het verleden verbonden. Ze presenteerden het verleden als een galerij van helden wier gedrag ook in de eigen tijd nog navolging verdiende. Ze ontwikkelden een retoriek waarin de exemplarische en didactische waarde van het verleden deed vergeten dat dat verleden *voorbij* was. Op die manier maakten ze het verlies draaglijk.

De Franse Revolutie hield echter een nieuwe schok in. De ontrafeling van de standenmaatschappij, de brutale onthoofding van het *ancien régime* (de guillotinerij van de sacraal gewaande Lodewijk XVI¹⁰), de terreur van ‘1793’, de radicale veranderingen in de politieke cultuur: alles dwong tot het besef in een nieuwe wereld te leven. ‘1789’ deed heden en verleden opnieuw uit elkaar wijken. De snelle opkomst van een industriële economie en van de nieuwe sociale structuren die daarbij hoorden, kon dat bewustzijn slechts verscherpen.

De romantische fascinatie door de geschiedenis was dan ook in de eerste plaats het gevolg van dat bewustzijn.¹¹ Zoals ten tijde van Renaissance en Reformatie de aandacht voor het ‘processuele’ karakter van de geschiedenis was ontstaan, zo raakte de romantische geest doordrongen van de veranderlijkheid van samenleving en cultuur. Dat vertaalde zich enerzijds in de klacht niet langer een ‘originele’ relatie met het verleden te hebben: nu de band met de geschiedenis door de revolutionaire gebeurtenissen was doorgesneden, kon het verleden slechts op een ‘artificiële’ wijze worden ervaren. Dat leidde tot een gevoel van melancholie: de historische ervaring van de romanticus – *stranded in the present* – was bovenal een ervaring van verlies.¹² Het maakte de ruïne tot de *lieu sacré* van de historische Romantiek: *a haunting relic of historical possibility*.¹³

---

8 A. Kemp, *The estrangement of the past. A study in the origins of modern historical consciousness* (New York - Oxford 1991).

9 Vgl. P.B.M. Blaas, ‘Historische tijd. Querelle en historisch besef’, in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Rotterdam - Den Haag 1988) 16-31, met name 25-26.

10 Zie voor de politieke verwerking en verbeelding van deze gebeurtenis: S. Dunn, *The deaths of Louis XVI. Regicide and the French political imagination* (Princeton 1994).

11 Zie de bijdragen in J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) en de voorbeelden in M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).

12 P. Fritzsche, *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history* (Cambridge MA - Londen 2004).

13 Fritzsche, *Stranded in the present*, 107. Zie ook Idem, ‘The ruins of modernity’, in: Chr. Lorenz en B. Bevernage ed., *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future* (Schriftenreihe der FRIS School of History 7) (Göttingen 2013) 57-68.

Anderzijds verklaart het sterke besef van veranderlijkheid ook het gegeven dat de romantische historische beweging bovenal een passie voor het *andere* (dan het eigene) was. Ze was, zoals Johan Huizinga in 1934 opmerkte, een ‘zucht naar het verre en vreemde’, een exotische droom van middeleeuwse ruïnes en riddetaferelen, woeste krijgers en even wrede vorstinnen. Het romantische historische universum was een kleurrijk en mysterieus universum, dat in een schrill contrast stond met de wereld waarin zelf diende te worden geleefd. Die haast obsessievolle nadruk op het ‘oneigentijdse’ karakter van het verleden vormde de pendant van het gevoelen de eigen wortels te hebben verloren. Tot een gestructureerd beeld van het verleden leidde zij voorlopig echter niet. De romantische vatbaarheid voor de geschiedenis uitte zich, opnieuw naar het woord van Huizinga, in ‘nostalgicën en “hantises”’.¹⁴ Zij was als een koorts, die was geboren uit een crisis.¹⁵

Maar lang duurde het niet voor die vatbaarheid vaster vorm en inhoud kreeg. Dat ‘stollingsproces’ opende de weg voor het verlangen het verleden te herbeleven, het van zijn ver- en vreemdheid te ontdoen en opnieuw een ‘eigentijds’ karakter te geven. Zoals na de Renaissance en de Reformatie het heden en het verleden opnieuw met elkaar waren verbonden, zo werd ook nu gepoogd de kloof te dichten. Het verlies dat de Revolutie had veroorzaakt, diende ongedaan te worden gemaakt, of althans: de schok diende te worden verzacht, de ondraaglijke werkelijkheid te worden ‘omzwachteld’. Dat kon alleen door de radicaliteit van de breuk die ‘1789’ had veroorzaakt, te verhullen. Het historisch besef dat daarbij ontstond, ontleende zijn intensiteit en gevoelswaarde aan de Romantiek. Maar tegelijkertijd hield het een ontkenning in van het romantische bewustzijn dat de oude wereld geheel en al tot het verleden behoorde. Deze ontkenning nam de pijn om het verlies weg, ze bood troost. Het moderne historisch besef werd geboren in de *Durcharbeitung* van een collectief trauma.¹⁶

Wat waren de kenmerken van dat moderne, in de negentiende eeuw steeds sterker wordende historisch besef? Bovenal was het erop gericht een gevoel van innige verbondenheid met het verleden te scheppen. Of het nu om de antieke of om de middeleeuwse geschiedenis ging, telkens werd benadrukt dat de band met dat verleden diende te worden aangehaald. In dat proces werd de geschiedenis steeds meer gereduceerd tot een voorgeschiedenis – zij het een uiterst vitaal geachte voorgeschiedenis – tot het eigen heden. Het verlangen om de verbondenheid met het verleden te versterken impliceerde immers dat wat niet tot de wording van de eigentijdse cultuur had bijgedragen, van belang werd ontbloot en dus werd veronachtzaamd. Tegelijkertijd echter werd het verleden tot model verheven. De dragers van het moderne historisch besef eerden hun voorgangers als erflaters, wier fakkels zij hadden overgenomen en weer zouden

---

14 J. Huizinga, ‘Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw’, in: Idem, *Verzamelde werken* (Haarlem 1949) dl. 4, 356.

15 Voor dit beeld: R. Aerts, ‘Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme’, in: Idem en K. van Berkel ed., *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 31-33.

16 Vgl. Ankersmit, ‘Trauma als bron’, 9.

doorgeven. Dat erflaterschap verleende de studie van de geschiedenis legitimiteit en legde tevens een verplichting op: het legaat van het verleden mocht niet worden verkwanseld. Het gold als de meest waardevolle getuigenis van een traditie, die soms moeizaam tot stand was gekomen. In haar concrete uitingen diende deze traditie zelf te inspireren. In dat perspectief werd de geschiedenis een onuitputtelijk pedagogisch reservoir.

Dat betekende dat aan het verleden ook in de negentiende eeuw opnieuw exemplarische en didactische waarde werd toegekend. De Revolutie mocht dan nog hebben duidelijk gemaakt dat niets of niemand het eeuwige leven had, in de verhulling die het moderne historisch besef inhield, werden nieuwe blijvende voorbeelden geschapen. Dat waren bij uitstek voorbeelden van burgerdeugd. Maar er werd ook gezocht naar verhevener voorbeelden, naar 'historische grootheid'. Thomas Carlyle hield in 1840 zijn Londense lezingen *On heroes, hero-worship and the heroic in history*. Jacob Burckhardt doceerde ruim een kwarteeuw later – in 1868-1869 en 1870-1871 – in Bazel over *Die historische Grösse*.¹⁷ En nog in 1940 schreef Huizinga in Leiden een korte 'overpeinzing' over 'Historische grootheid'. Ver kwamen zij geen van allen. De Schotse historicus verstrikte zich in een netwerk van beelden, de Zwitserse hoogleraar moest vaststellen dat 'de werkelijk grote een mysterie blijft',¹⁸ zijn Nederlandse bewonderaar diende zijn toevlucht tot het begrip 'heiligheid' te nemen.¹⁹ Maar dat deed niets af aan het verlangen de geschiedenis als voorbeeld voor het heden te huldigen.

Dat verlangen en daarmee ook het moderne historisch besef zelf kregen in opvoeding en onderwijs gestalte in de praktijk van de *humaniora* en het streven naar *Bildung*. In dat in de negentiende eeuw en oorspronkelijk in Duitsland geformuleerde model, een met religieuze eerbied gekoesterd product van (en lange tijd ook alleen maar voor) de burgerij, werden de 'geesteswetenschappen' samengeweven tot een hecht patroon dat als achtergrond kon dienen bij de vaststelling van allerlei politieke, economische en (natuur)wetenschappelijke doeleinden. Aan de studie van het verleden werd in dat model een hoge waarde toegekend. Ze verschafte niet alleen de nodige eruditie, maar leerde eveneens de betekenis van de traditie te begrijpen. Daardoor werd cultuuroverdracht mogelijk. Die overdracht hield overigens meer in dan een repetitieve en slaafse navolging. *Humaniora* en *Bildung* leerden op een creatieve manier met de geschiedenis om te gaan. De traditie werd telkens opnieuw herschapen en herwogen, en elke herformulering gaf haar een nieuwe glans voor wie haar op haar waarde wist te schatten. In dat ononderbroken 'gesprek met de doden' schuilde in de ogen van velen het geheim van de beschaving.²⁰

---

17 Voor Burckhardts eigenheid op dit vlak: L. Gossman, *Basel in the age of Burckhardt. A study in unseasonable ideas* (Chicago - Londen 2000) 270-271.

18 J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, ed. R. Marx (Stuttgart 1969) 210.

19 J. Huizinga, 'Historische grootheid. Een overpeinzing', in: Idem, *Verzamelde werken*, dl. 7, 1950, 211-217.

20 Voor deze metafoor: J. Pieters, *Speaking with the dead. Explorations in literature and history* (Edinburgh 2005); vgl. voor een analogo beeld ook H. Paul, 'What could it mean for historians to maintain a dialogue with the past?', in: *Journal of the Philosophy of History*, 8 (2014), 445-463.

In de geschiedschrijving maakte het nieuwe historisch besef elk historiografisch project tot een onderdeel van een gigantische autobiografie: de cultuur trad buiten zichzelf om een lange reis door het verleden te maken, eigende zich dat verleden toe en vond op deze manier – via deze omweg – haar identiteit. Dat het werk van de historicus er in de eerste plaats in bestond bij te dragen tot identiteitspresentatie, was een historistische gedachte. Ze steunde op de vooronderstelling dat de identiteit van een volk, een natie, een klasse of een confessie slechts vorm en inhoud krijgt in een historisch proces, zoals ook de identiteit van een individu slechts wordt geschapen in en door zijn persoonlijke levensgeschiedenis. De historisten gaven met behulp van dergelijke ideeën niet alleen de taak van de historicus een nieuwe invulling. Zij verklaarden er ook de interesse voor de geschiedenis mee: ‘Mensen wenden zich tot de geschiedenis om uit te vinden wie zij zijn.’²¹ De in de negentiende eeuw zo bloeiende nationale geschiedschrijving sanctioneerde deze leer. Nationale historici in heel Europa toonden, met de hulp van historieschilders, auteurs van historische romans, dichters en dramaturgen, hoe de (eigen) natie met haar (onveranderlijk geachte) ‘volkskarakter’ zich in de geschiedenis had ontplooid – hoe ze zich had bevrijd van vreemde onderdrukkers, hoe ze welvaart had verworven, hoe ze zich politiek had georganiseerd, hoe ze uiteindelijk een onafhankelijke staat was geworden, kortom: hoe ze zichzelf had gevonden. Geschiedenis, identiteit en *nation building* vormden in dat perspectief een hechte drie-eenheid.²²

Zowel in de *humaniora* en de *Bildung* als in de autobiografische geschiedschrijving ging het met andere woorden om herkenbaarheid. Dat streven naar herkenbaarheid werkte in twee richtingen. Aan de ene kant werd het verleden in letterlijke zin ‘toege-eigend’. Het kreeg het gelaat van het heden, waardoor het ook zijn actualiteitswaarde kon behouden. Aan de andere kant werd het heden als het resultaat van een historisch proces beschouwd. Daardoor kon het, ondanks de grote veranderingen die zich hadden voorgedaan, als een begrijpelijk en dus herkenbaar geheel worden gepresenteerd. In hun onderlinge relatie verduidelijkten verleden en heden elkaar. Hun vreemdheid werd hun ontnomen. De winst was dubbel: het verleden gold niet langer als een anachronistisch *curiosum*, de revolutionaire schokken in de eigen tijd konden als ‘aanpassingen’ van het bestaande worden ervaren.

In dat mechanisme werd opnieuw continuïteit geschapen. In het moderne historisch besef – met zijn erflaterschap, zijn hang naar voorbeelden en ‘historische grootheid’, zijn hoogschatting van cultuuroverdracht en zijn zoeken naar identiteit – werd de geschiedenis uiteindelijk als een historische keten beschouwd. Deze keten overbrugde de door ‘1789’ geslagen kloof tussen heden en verleden. Ze werd ononderbroken geacht. Daarom kon men in gymnasia en colleges de

---

21 Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel - Amsterdam 1987) 255.

22 De literatuur op dit vlak is uitgebreid. Zie onder meer S. Berger, M. Donovan en K. Passmore ed., *Writing national histories. Western Europe since 1800* (Londen - New York 1999) en de reeks studies die de voorbije jaren verschenen als resultaat van het project ‘Writing the nation. National historiographies and the making of nation states in 19th and 20th century Europe’ (European Science Foundation).

antieke auteurs lezen en in de industriële groeipolen die de steden waren, ‘middeleeuwse’ gebouwen optrekken.²³ Een locomotief kon Maerlants naam krijgen omdat alles tot de glorie van de natie bijdroeg, zowel de verzen van een eeuwen eerder overleden dichter als het product van een zich bruusk moderniserende economie. Ze vonden elkaar op de continue lijn die van het verleden naar het heden liep.

De belichaamde traditie

Aan het einde van de negentiende eeuw deed zich echter opnieuw een reeks schokken voor. De samenleving was al langer getransformeerd van een ‘warme’, organisch gegroeide *Gemeinschaft* tot een ‘kille’, rationeel georganiseerde *Gesellschaft*. Nu drongen zich nieuwe veranderingen op: economische omwentelingen (de ‘Tweede Industriële Revolutie’), de integratie van steeds nieuwe groepen in de politieke natie (de democratisering, vaak na als zeer gewelddadig ervaren acties), de massificatie van de cultuur (de geboorte van de ‘populaire’ cultuur). Deze veranderingen leidden tot angst en vertwijfeling bij hen die aan de oude wereld hechtten. Zij konden de schokken die zich voordeden, slechts begrijpen als ‘ontbinding’, als ‘ontmanteling’ van wat traag en organisch was gegroeid en gebouwd. Opnieuw gaapte er tussen heden en verleden een diepe kloof. Een pedagogisch reservoir kon de geschiedenis dan ook niet langer zijn. Wie vanuit de chaos van het heden naar het verleden keek, kon immers slechts verschillen zien. En wat kon men leren van verschillen? Wat kon men vergelijken wanneer alles anders was?

In de modernistische kunst en literatuur werd daaruit een heldere en uitdagende conclusie getrokken: de geschiedenis kon niet langer gelden als een onmisbare steun bij de opbouw van de cultuur. Ze was veeleer een last waarvan men zich diende te bevrijden, een leugen die moest worden ontkracht wanneer men de eigentijdse realiteit wilde begrijpen, een façade die het zicht op de echte werkelijkheid ontnam. Al vóór de Grote Oorlog ontstond een muziek, een poëzie, een architectuur die afstand nam van de tradities en de conventies. De blik van de avant-garde – van Schönberg tot Gropius – was toekomstgericht.²⁴

Maar er was ook een andere reactie op de veranderingen mogelijk en die vormde de basis van wat als het anti-moderne historisch besef kan worden bestempeld. Dit anti-moderne historisch besef werd tussen 1890 en 1960 door grote groepen in de samenleving gedeeld. Het steunde op het verlangen de maatschappij en de cultuur, juist nu ze opnieuw werden gemoderniseerd, te retraditionaliseren om op die manier het sociale en culturele weefsel tegen verdere aantasting te beschermen. Deze retraditionalisering werd niet zelf als een vernieuwing gezien. Ze werd veeleer

---

23 Zie voor de Oudheid in de negentiende eeuw, verscheidene artikelen (onder meer ‘Education’) in A. Grafton, G.W. Most en S. Settis ed., *The classical tradition* (Cambridge MA - Londen 2010). Een interessante *case study* biedt J. Toebes, ‘Deugd en beschaving. De Oudheid in 19e-eeuwse schoolboeken’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114 (2002), 515-537.

24 Zie voor dit afscheid van het historisme: C.E. Schorske, *Thinking with history. Explorations in the passage to modernism* (Princeton 1998).

begrepen als een heilzaam respect voor wat onveranderd diende te blijven. In dat ook onveranderlijk geachte bestanddeel van de beschaving konden heden en verleden opnieuw met elkaar worden verbonden. Het anti-moderne historisch besef stond dan ook niet tegenover het moderne historisch besef. Het vormde er veeleer de radicalisering en intensivering van. Het hechtte zich niet aan het *lefaat* van de traditie, maar aan datgene wat als de *belichaming* van de traditie werd beschouwd.

Dat blijkt het sterkst bij wat paradoxaal genoeg als de zuiverste vorm van dat historisch besef kon worden opgevat: daar waar de continuïteit met het verleden niet bestond, maar werd gecreëerd. Al in 1983 identificeerde de Britse historicus Eric Hobsbawm dat proces als *invention of tradition*.²⁵ Een *invented tradition*, zo schreef hij, was een praktijk (of een geheel van praktijken) die volgens een vast stramien van al dan niet geëxpliciteerde regels verliep en die erop was gericht bepaalde normen en waarden ingang te doen vinden door zichzelf steeds te herhalen en zo continuïteit met het verleden te suggereren. Die continuïteit bleek bij nader inzien echter grotendeels een 'uitvinding': het verleden waarop de *invented traditions* waren geënt, was een fictief of zeer recent verleden of was gereduceerd tot die ene lijn die de aanzet tot het heden kon bevatten. De (aantrekkings- en overtuigings)kracht van de *invented traditions* hield verband met hun geformaliseerde en geritualiseerde karakter, hun bewust ontworpen symboliek en theatrale ceremonies. De viering van Koninginnedag in Nederland, vanaf 1885,²⁶ en van de socialistische eerste mei, vanaf 1890, zijn er voorbeelden van.

Er zijn echter ook andere, minder aan concrete evenementen gebonden voorbeelden. Om hun antwoord op de eigentijdse 'sociale kwestie' ingang te doen vinden beriepen katholieke historici zich in de decennia rond 1900 veelvuldig op het middeleeuwse verleden. Godefroid Kurth bijvoorbeeld, de Luikse hoogleraar en volkstribuun die het opkomende socialisme trachtte in te dammen met behulp van een 'evangelische democratie', noemde de Middeleeuwen in 1886 de 'gewijde bron' van de moderne samenleving – een bron die opnieuw moest worden opgezocht. Op die manier stemde hij heden en verleden op elkaar af. De eigentijdse 'katholieke actie' van paus Leo XIII en het corporatisme dat daarbij werd verdedigd, kregen 'historische' wortels in de middeleeuwse gilden, de Middeleeuwen werden op hun beurt met een katholieke sluier omgeven.²⁷ Dergelijke mechanismen kwamen ook veelvuldig voor in de historiografie die later in het kader van de verzuiling de identiteit van de eigen groep kracht bijzette door haar tot een 'ver' gelegen verleden terug te voeren.

De *invented traditions* toonden hoe sterk de hang naar retraditionalisering kon zijn. Die hang typeerde echter ook de globale omgang met het verleden van bepaalde groepen in de

---

25 E. Hobsbawm, 'Introduction: Inventing traditions', in: Idem en T. Ranger ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1992) 1-14.

26 Zie voor een comparatief perspectief: H. te Velde, 'L'origine des fêtes nationales en France et aux Pays-Bas dans les années 1880', in: P. den Boer en W. Frijhoff ed., *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam 1993) 105-109.

27 J. Tollebeek, "'Omdat de doden in ons leven.'" Belgische en Nederlandse katholieke historici en de perceptie van maatschappelijke vernieuwing', in: Idem, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 157-178, met name 165-175.

samenleving. Twee voorbeelden kunnen dat illustreren. Een eerste voorbeeld betreft een sociale gedaante van het anti-moderne historisch besef: de wijze waarop de adel met de geschiedenis omging. De statusgevoelige adel wist zich aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer in zijn positie bedreigd. Hij keerde zich dan ook in groten getale af van de ‘parvenu’s’ en de ‘partijmannen’ die nu de dienst uitmaakten, en bekende zich tot wat vaag werd omschreven als *l’opinion conservatrice*. Dat impliceerde een groeiende belangstelling voor het verleden. De adel verzamelde, beschreef en conserveerde. Hij beoefende de oudheidkunde en toonde daarbij een opvallende genealogische interesse. In de stambomen die hij opstelde, kon de kloof tussen heden en verleden opnieuw worden verhuld.²⁸

De adellijke historische belangstelling uitte zich echter ook in restauratieprojecten en in monumentenzorg. Op het platteland werden eeuwenoude kastelen gekocht, in de stad meer recente, achttiende-eeuwse *hôtels*, die respectievelijk als zomer- en winterresidentie dienst moesten doen. Ze werden met veel zorg gerestaureerd en gedecoreerd, voorzien van meubilair en schilderijen uit de tijd van hun oorsprong. Wat niet bij antiekhandelaars of op veilingen kon worden gevonden, werd in kopie door ambachtslieden vervaardigd. Zo werden de kastelen en *hôtels* ware *remakes*, vaak nog ‘historischer’ dan de originelen uit de Middeleeuwen of de achttiende eeuw, in een stijl die de eigentijdse ‘stijlloosheid’ moest doen vergeten. De restauraties dienden bij de bewoners en de bezoekers de illusie te scheppen dat men zich in het verleden bevond. Die hang naar een beleefd verleden – dat historische *revivalism* – openbaarde het verlangen de onophoudelijke modernisering van de maatschappij weer ongedaan te maken. De adel had een missie. Hij beschouwde zichzelf als de behoeder van de traditie, het fundament van de beschaving. Geschiedenis was voor hem duurzaamheid. Om die reden hechtte hij aan de kennis van de eigen genealogie en het verwerven van een eigen ‘stamslot’. Hij ‘familialiseerde’ het verleden, als een *antidotum* tegen de kille, burgerlijke wereld, waarin de banden met de geschiedenis waren doorgesneden.²⁹

Een tweede voorbeeld van de anti-moderne omgang met de geschiedenis toont hoe de belichaming van de traditie nog tot ver in de twintigste eeuw als ideaal kon gelden. In dit geval gaat het echter niet om een sociale, maar om een biologische vormgeving van dat historisch besef. Die was onder meer eigen aan de vele jeugdbewegingen die in het interbellum opgang maakten. Ook in deze jeugdbewegingen was de afkeer van de moderne cultuur, met haar verlokkingen en grootsteedse ‘corruptie’, vaak sterk. Ze kon zich ontwikkelen tot een waar ressentiment jegens de als verdorven beschouwde *bourgeoisie*. Tegenover die vermeende corruptie en verdorvenheid werd niet alleen een gezond natuurleven, maar ook een verbondenheid met de natie geplaatst. Deze natie werd beschouwd als een biologische, raciale eenheid, die niet

---

28 Zie onder meer E. Mension-Rigau, *Aristocrates et grands bourgeois. Education, traditions, valeurs* (Parijs 2007) 105-216.

29 Voor een voorbeeld: J. Tollebeek, ‘De historische wereld van Arthur Merghelynck. Over het “familiale verleden” van de negentiende-eeuwse adel’, in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 227-244.

alleen de tijdgenoten, maar ook de voorouders omvatte. Verbondenheid met de natie impliceerde dan ook gehechtheid aan de ‘stamvaders’, respect voor ‘primitieve banden’, in vele gevallen ook een idealisering van de middeleeuwse wereld.

In België waren het na de Eerste Wereldoorlog vooral de katholieke en Vlaams-nationalistische jeugdbewegingen die deze ideeën en waarden belichaamden. Ze konden daarbij gebruik maken van de retoriek die al eerder, in de negentiende eeuw, in de romantisch-flamingantische scholierenbeweging was ontwikkeld: in haar traditionalistische verzet tegen de modernisering had die beweging zich naar het nationale verleden gewend en er een bezielende en tot voorbeeld strekkende heroïek in ontdekt, die vooral werd geassocieerd met de Klauwaards en de ‘Kerels van Vlaanderen’. In de jeugdbewegingen van het interbellum nam die wending naar het nationale verleden haast obsessievolle proporties aan. Daarbij werd, zoals een latere commentator zou opmerken, ‘een heroïsch-exemplarische aan een etnisch-identificerende omgang met het verleden gekoppeld’. Tegenover de moderne idolen uit de wereld van de sport, de film en de muziek werden dan ook andere helden geplaatst, de personificaties van een ‘gezonde’ wereld, die steeds opnieuw werd opgezocht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vertaalde die voortdurende terugkeer zich in de populariteit van het begrip ‘erfwacht’: de jeugd diende het ‘volkse erf’ te beschermen en dat gold niet alleen het materiële bezit, maar ook de morele, spirituele en biologische waarden die de voorouders hadden geschapen. Nog tot het begin van de jaren 1960 bleven met name katholieke jeugdbewegingen deze anti-moderne – en vaak ook anti-democratische – omgang met het verleden bepleiten.³⁰

Zowel de ‘familiale geschiedenis’ van de negentiende-eeuwse adel als de ‘erfwacht’-gedachte van de latere jeugdbewegingen dienden een houvast te bieden in een wereld die permanent leek te veranderen. Voor de adel ging het om duurzaamheid, voor de jeugdbewegingen om de eeuwigheid van de natie. In beide gevallen ging het om een terugkeer naar de geschiedenis. Maar in beide gevallen werd de geschiedenis ook van haar specificiteit en beperktheid ontdaan. Wat werd gecreëerd, was niet een historische, maar een *transhistorische* identiteit. Heden en verleden werden daarbij niet als de twee polen van een continue lijn gedacht, maar als niet langer van elkaar te onderscheiden elementen van een dieper liggende eenheid. Niet iedereen ging zo ver. Voor de meesten bleef het moderne historisch besef volstaan om het leven in verandering draaglijk te maken.

---

30 M. Beyen, ‘Op wacht bij het erf. Jeugdbewegingen en historisch besef in Vlaanderen, 1920-1965’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2001, nr. 8, 31-68 (voor het citaat: 46).

Het ‘verkeerde verleden’

In de maatschappijkritische projecten die aan het einde van de jaren 1960 en in de jaren 1970 werden ontwikkeld en waarin niet de vernieuwing, maar juist het gebrek aan vernieuwing aan de kaak werd gesteld, was voor het anti-moderne historisch besef ook niet langer plaats: retraditionalisering stond haaks op de progressiviteit van de nieuwe elite. Maar ook het moderne historisch besef met zijn nadruk op de exemplarische waarde van het verleden raakte uitgehold. Er deed zich een dialectisch proces voor: waar in het moderne historisch besef, als reactie op de eigentijdse ‘historieloosheid’, herkenbaar gemaakte voorbeelden uit het verleden waren geput, daar werden nu precies die voorbeelden – dat ‘toege-eigende’ verleden – afgewezen. ‘Historische grootheid’ werd niet langer als een levenwekkend principe aanvaard, maar integendeel afgedaan als een rem op de vooruitgang.

Zo ontstond in de maatschappijkritische context van de jaren 1960 en 1970 een nieuw historisch besef, dat zich bovenal manifesteerde in de jacht op wat het ‘verkeerde verleden’ is genoemd.³¹ ‘Verkeerd’ was het verleden omdat het niet was verlopen zoals het had moeten verlopen. Het was ‘mislukt’, irrationeel en zinloos, omdat het onderdrukking en onheil had gebracht in plaats van vrijheid en waardigheid. De geschiedenis riep verontwaardiging op, de geschiedschrijving werd een wraakoefening, of zelfs een uiting van rancune ten aanzien van wat ooit was geweest. Ze vertelde dan ook niet langer het verhaal van wat navolgenswaardig was, maar integendeel van wat in de toekomst diende te worden vermeden, van de ‘slechte voorbeelden’. In die zin was dit neomoderne historisch besef een omkering van het moderne historisch bewustzijn. Het keerde zijn pedagogiek binnenstebuiten, zoals het ook zijn verlangen naar continuïteit met het heden afwees. Hoe kon het heden immers nog langer als de voltooiing van het verleden worden beschouwd wanneer dat verleden vol wandaden zat?

Het is niet moeilijk voorbeelden van dit neomoderne historisch besef te verzamelen. De jacht op het ‘verkeerde verleden’ is ook al vroeger dan in de jaren 1960 geopend. In het socialistische en communistische historiebeeld zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw vorm kreeg, overheersten de gruwelen van het kapitalisme en klerikalisme, kolonialisme en imperialisme. Hier werden geen navolgingswaardige tradities gepresenteerd, maar integendeel een zwart verleden, waarmee diende te worden afgerekend. De eigen voorgangers – de middeleeuwse ‘gemeentenaren’, de Derde Stand, de utopisch-socialisten – hadden getoond dat er steeds verzet was geboden, maar hun werk was niet voltooid. Afrekenen met het verleden impliceerde dus ook een politieke opdracht. Het zette aan tot activisme. Maar de geschiedenis bleef op ‘mislukkingen’ uitdraaien, zodat ook verwerping en wraak noodzakelijk bleven. De geschiedschrijving van de collaboratie tijdens en van de repressie na de Tweede Wereldoorlog biedt er – in België meer dan in Nederland – talloze voorbeelden van. Ze kwam lang vaak neer op een brutale afwijzing van het

---

31 M.C. Brands, ‘Het verkeerde verleden (met 25 stellingen)’, in: Idem, *Het arsenaal van de geschiedenis. Over theorie en geschiedschrijving* (Amsterdam 2013) 211-228 (oorspronkelijk verschenen in P.B.M. Blaas ed., *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays* (Geschiedenis in veelvoud 9) (Den Haag 1979) 326-345).

verleden, in dit geval een ‘fout’ verleden. Ze was *debunking*, die op haar beurt slechts reacties van zelfrechtaardiging en ontstemming om het openrijten van oude wonden opriep.³²

Het neomodern historisch besef toont zich echter niet altijd met een dergelijke intensiteit. Het kan ook ‘zachter’ zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de wijze waarop, nu de ontzuiling zich heeft in- of doorgezet, de geschiedenis van de verzuildheid wordt waargenomen. De zuilen en hun elites kunnen op weinig sympathie rekenen. Hun decennialange dominantie van het politieke en maatschappelijke leven wordt als een versmaching van vrijheid en creativiteit begrepen, als een ‘verkeerd verleden’ dus. Maar tot een werkelijke wraakoefening leidt dat niet. Het verzuilde verleden wordt veeleer met ironie gadeslagen, enigszins neerbuigend. Of het leent zich tot een ‘folkloristische interesse’.³³ In kijkboeken en op tentoonstellingen worden foto’s verzameld van het katholieke college, de protestantse School met de Bijbel, het liberale herengezelschap of de socialistische turnbond als ging het om vreemde volksstammen met vreemde gebruiken.

Aan de andere kant van het spectrum bevindt zich de pathografie: geschiedenis als ziektegeschiedenis, als de geschiedenis van een beschaving die mentaal in het ongerede is geraakt. De geschiedenis van de Holocaust dwingt, zo heet het, tot een dergelijke pathografie. Datzelfde geldt voor de geschiedenis van het koloniale verleden. Hier past geen poging zich te verplaatsen in de wereld van de koloniale heersers, geen ironie ook. Het koloniale verleden vereist een klare en duidelijke veroordeling, althans in de ogen van velen. Ruim tien jaar geleden is dat met veel scherpte geconstateerd in verband met de Nederlandse historiografie van het dekolonisatieproces in Indonesië en Suriname: Nederlandse historici, aldus de criticus, kunnen dat verleden slechts als een ‘verkeerd’, als een ‘omstreden verleden’ tegemoet treden.³⁴ In die jaren bleek ook in Frankrijk hoe moeilijk het was afstand te doen – niet alleen in de academische wereld, maar ook in het publieke debat – van een dergelijke houding.³⁵ Het lijkt er dus op dat het neomodern historisch besef het verleden als ‘blijvend ongesteld’ heeft gediagnosticeerd.³⁶ De uiterste consequentie hiervan is dat het verleden wordt ontkennd, of meer nog: vergeten. De kloof tussen heden en verleden kan in dat geval niet groot genoeg zijn – geen erflaterschap zoals in het moderne historisch besef om haar te dichten, geen transhistorische identiteit zoals in het anti-modern historisch besef om haar te verhullen, maar de ontkenning en de vergetelheid om haar uit te diepen.

Ontkennen, vergeten, maar ook verdringen. Want ook dat is een verschijningsvorm van het neomodern historisch besef: het gevoelen te zijn opgezaald met een verleden dat niet *wil*

---

32 Zie hierover onder meer J. Gotovitch en Ch. Kesteloot ed., *Occupation, répression. Un passé qui résiste* (Brussel 2002).

33 P.B.M. Blaas, ‘Historisch besef in Nederland’, in: Idem, *Anachronisme en historisch besef*, 99.

34 J. de Beus, ‘God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname’ en de reacties van E. Locher-Scholten, J. de Jong en H.W. van den Doel, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 116 (2001), 307-324 en 325-337.

35 Onder meer R. Bertrand, *La controverse autour du ‘fait colonial’* (Parijs 2006). Zie voor een breder kader de inleiding van G. Vanthemsche, *Belgium and the Congo, 1885-1980* (Cambridge 2012) 1-13.

36 Brands, ‘Het verkeerde verleden’, 219.

verdwijnen. De term 'trauma' krijgt in deze context een andere betekenis dan in die van het moderne en anti-moderne historisch besef. Daarin hield het trauma verband met de ervaring van verlies, verlies van oude zekerheden en van de vertrouwde wereld. Het trauma was er het symptoom van een tekort aan geschiedenis. Bij het neomoderne trauma daarentegen gaat het om een teveel: er is sprake van een 'onverwerkt verleden' (*un passé qui ne passe pas*), dat slechts kan worden verdrongen. De onvoltooide geschiedenis van het Vichy-regime of van de Algerijnse oorlog in Frankrijk en de even onvoltooide geschiedenis van de Apartheid in Zuid-Afrika illustreren hoe moeizaam het verwerkingsproces kan zijn.³⁷ Datzelfde geldt uiteraard voor Auschwitz.³⁸ Die moeizaamheid is mede het gevolg van de moeilijkheid deze gebeurtenissen – Vichy, Algerije, de Apartheid, de nazistische vernietiging – een plaats in de geschiedenis te geven. Het mechanisme van het moderne historisch besef werkt er immers niet: die gebeurtenissen laten zich niet zomaar in een historische keten inschakelen. 'We willen integendeel dat het niet zo is', schreef de Groningse historicus E.H. Kossmann hierover: 'De oorlog is een waarschuwing en leert ons niet op de oude voet verder te gaan. Onze herdenkingen richten zich niet op de continuïteit, maar juist op de discontinuïteit.'³⁹ Tussen Auschwitz en de hedendaagse cultuur *moet* een kloof gapen.

Auschwitz maakt overigens ook duidelijk dat het neomoderne historisch besef niet gebonden is aan de maatschappijkritische projecten van de jaren 1960 en 1970. Het is een verschijnsel dat zich ook in de decennia daarna heeft ontwikkeld. De meest recente vorm ervan is het 'belaste verleden'.⁴⁰ Deze vorm toont ook de dubbelheid van dit historisch besef. Aan de ene kant is er sprake van een moralisering van de geschiedenis. Die moralisering start bij de constructie van een 'beschavingsnulpunt', een vast ijkpunt – veelal het nationaal-socialisme en Auschwitz – dat het mogelijk maakt de latere gebeurtenissen te waarderen. Maar dat ijkpunt wordt ook 'met terugwerkende kracht' gebruikt, als een maatstaf om gebeurtenissen uit het verleden te be- en veroordelen. Eerder is al gewezen op de 'vooruitgangsarrogantie' die in deze moralisering besloten ligt: 'De levende is minder wreed en is zelfs niet te beroerd om de gewetenslast van de wreedheid van zijn voorgangers op zich te nemen.'

Aan de andere kant valt er echter ook een historisering van de moraal waar te nemen. Die historisering houdt verband met de constructie van een 'verplichting tot verevening' ten aanzien van hen die in heden (de 'ontwikkelingslanden') en verleden (de kolonies) te kort werden gedaan. De schuld van het verleden – opnieuw: het 'verkeerde verleden' – speelt daarbij een wezenlijke rol: de 'verplichting tot verevening' wordt immers wél op natuurrechtelijke principes

---

37 Zie L. Valensi, 'Traumatic events and historical consciousness: who is in charge?', in: Leerssen en Rigney ed., *Historians and social values*, 185-195.

38 De complexiteit van de omgang met het nazistische verleden bij de slachtoffers blijkt onder meer uit S. Hogervorst, *Onwikkbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum 2010).

39 Geciteerd in F. van Vree, *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse cultuur* (Amsterdam 1998) 23.

40 J.A.A. van Doorn, *Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal* (Den Haag 2000).

teruggevoerd, maar de wijze waarop aan die verplichting wordt voldaan (én de activering van de moraal), wordt bepaald door de geschiedenis.⁴¹ In dat perspectief wordt de historicus, ook ongewild, een zedenmeester. Hij legt immers de verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden vast en doet dat in een door de politiek aangezwengeld en publiek moreel debat of, steeds vaker, in parlementaire enquêtes. Debat en enquêtes kunnen uitmonden in openbare verontschuldiging voor historisch leed en onrecht: historische excuses.⁴²

Dat laatste maakt duidelijk dat niet alleen geschiedenis en moraal, maar ook geschiedenis en recht met elkaar verweven kunnen raken in de neomodern omgang met het verleden – met een pijnlijk of verwerpelijk geacht verleden. De talloze ‘waarheidscommissies’ die vooral na 1989 wereldwijd zijn opgericht, vormen hiervan de duidelijkste illustratie. De commissies die in Argentinië de militaire junta, in Zuid-Afrika het Apartheidsregime of in Sierra Leone de burgeroorlog tot voorwerp hadden, richtten zich niet alleen op historische waarheidsvinding, maar ook op gerechtigheid en verzoening. Zij moesten ervoor zorgen dat er rekenschap werd afgelegd omtrent een verleden dat voor velen inderdaad traumatisch was, een ‘spokend verleden’.⁴³ Historici hebben erop gewezen dat de tijd zich hierbij op een ongewone manier manifesteert. Het verleden van de slachtoffers van de junta, het Apartheidsregime of de burgeroorlog was – en is – geen verleden omdat het niet ongedaan kan worden gemaakt. Het *mag* voor de betrokkenen ook niet ongedaan worden gemaakt. Voor de Argentijnse *madres* van de Plaza de Mayo zou een historisering – en dus een afsluiten – van het verleden gelijk staan met een onrechtvaardige straffeloosheid van of amnestie voor de daders. Daarom wijzen zij onophoudelijk op de spookachtige figuren van de *desaparecidos* (de verdwenenen): ze zijn noch levend noch dood.⁴⁴

Het neomodern historisch besef blijft dus sterk, ook nog in allerlei apologieën van de geschiedwetenschap (de geschiedenis als een instrument in de pedagogie van het kritische en zelfbewuste burgerschap) en in leerplannen voor onderwijsdoeleinden (de geschiedenis als middel om de leerlingen alvast afstand te laten nemen van de ‘slechte voorbeelden’). De hedendaagse historicus, die het engagement niet hoog in het vaandel voert, zal dat wellicht betreuren. Zijn voorganger uit de jaren 1960 en 1970 had minder moeite met die gang van zaken. Hij richtte zich immers op een verleden dat, gemeten met de eigentijdse maatstaven, werd veroordeeld en van het heden werd ‘geïsoleerd’. In pathografische termen: het verleden werd geamputeerd.

---

41 De Beus, ‘God dekoloniseert niet’, 310-311.

42 Zie het recente themageedeelte in *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129 (2014), 62-117.

43 Zie onder meer B. Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence. Time and justice* (Routledge approaches to history 4) (New York - Londen 2012).

44 B. Bevernage en K. Aerts, ‘Haunting pasts. Time and historicity as constructed by the Argentine Madres de Plaza de Mayo and radical Flemish nationalists’, in: *Social Time*, 34 (2009), 391-408.

Een wereld van substituten

Maar met de amputatie kwam ook de fantoompijn – en daarmee startte de onafzienbare reeks klachten over een ‘tanend historisch bewustzijn’, over collectief geheugenverlies en historisch analfabetisme. Ze werden al in de jaren 1970 gehoord, zwollen in de jaren 1980 aan, om pas in de jaren 1990 af te zakken. De klagers werden op hun wenken bediend: vanaf de jaren 1970 nam de belangstelling voor de geschiedenis opnieuw toe. Ze bleef de voorbije decennia alleen maar groeien (waardoor de klachten over ‘de teloorgang van het historisch besef’ steeds paradoxaler klonken). Studies over de middeleeuwse geschiedenis vonden in de jaren 1980 plots veel aftrek bij het publiek, dat tien jaar later – lang vóór de grote herdenking van 2014 – dan weer gefascineerd raakte door de poëzie uit de Eerste Wereldoorlog. Dat publiek had zich intussen verenigd in een explosief groeiend aantal geschied- en heemkundige kringen: in 1982 telde België bijvoorbeeld al ruim zeshonderd van dergelijke verenigingen.⁴⁵ Historische manifestaties konden al evenzeer op veel aandacht rekenen, net als de nieuwe geschiedenisprogramma’s op televisie. Maar ook het ‘landschap’ raakte opnieuw gehistoriseerd, in retrofermettes, nieuw-pittoreske stadscentra en dito straatmeubilair. De belangstelling voor de geschiedenis was groot en verscheiden.⁴⁶

Hoe dat historisch reveil te verklaren? Opnieuw was er sprake van een reactie op een golf van maatschappelijke en culturele veranderingen. De aard van die veranderingen, die zich vanaf de jaren 1960 voltrokken, is genoegzaam bekend: een internationalisering en globalisering van de politiek en de economie, een sterk groeiende sociale mobiliteit, migratie en het ontstaan van een multiculturele samenleving, individualisering en daarmee ook een snelle ondermijning van elke vorm van gezag, secularisering ook, een verdere opmars van de ‘populaire’ cultuur, mede gedragen door de audiovisuele media. Die veranderingen – in een tijd waarin ‘verandering’ een waarde op zich werd – leidden opnieuw tot een breuk met de vertrouwde wereld.

Daar kwam nog iets bij: de snelle verdwijning van de kaders waarin het moderne (en anti-moderne) historisch besef had gebloeid en de geschiedschrijving zich had ontwikkeld. Dat gold in sterke mate voor de praktijk van de *humaniora* en het model van de *Bildung*. Die werden vanaf de jaren 1970 ontmanteld. Verschillende factoren speelden daarbij een rol. De doorwerking van het anti-traditionalisme van de jaren 1960 was er één van. Maar daarnaast waren er ook de voortschrijdende instrumentalisering van de kennis, die de geesteswetenschappen tot ‘waardeloze’ disciplines maakte, en de specialisatie, die het hechte patroon dat de *Bildung* vormde, als een illusie tenietdeed. Maar ook de grensvervaging tussen de ‘hoge’ en de ‘lage’

---

45 Zie *Repertorium. Lokale en regionale verenigingen en tijdschriften voor geschiedenis, archeologie en folklore*, bijvoegsel bij *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 1982, nr. 141.

46 Voor deze verscheidenheid, zie onder meer R. Samuel, *Theatres of memory*, dl. 1: *Past and present in contemporary culture* (Londen - New York 1996) en L. Dorsman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).

47 Zie voor een overzicht van de recente discussies op dit vlak, E. Jonker, *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006).

cultuur en daarmee het verdwijnen van de oude canons lieten zich voelen.⁴⁷ Behalve de *humaniora* en de *Bildung* werden ook de nationale en verzuilde kaders afgebroken. Lang waren die de vertrouwde biotoop van een op identiteitspresentatie gerichte geschiedbeoefening geweest. Maar vanaf de jaren 1970 werden de bestaande naties niet langer als vanzelfsprekende, ‘natuurlijke’ producten beschouwd, terwijl ook de verzuiling een structurele mutatie onderging. Door dat dubbelproces kwam de geschiedbeoefening haast in een maatschappelijk vacuüm terecht.⁴⁸ En dan was er nog de ondermijning van de (sociale) positie van de burgerij, die zich sinds lang als de ‘woordvoerder’ van de geschiedenis had opgeworpen. Ze werd nu geconfronteerd met een wereld waarin niet alleen elke sociale groep een eigen stem kreeg, maar waarin ook de multiculturele verscheidenheid tot variaties dwong.

In die omstandigheden ontstond een historisch besef dat ‘laatmodern’ kan worden genoemd en dat er – net als het moderne en anti-moderne, maar anders dan het neomodern historische besef – op was gericht de (nieuwe) kloof tussen heden en verleden te dichten. Ook nu was het historisch besef met andere woorden een kwestie van verhulling – verhulling van verlies. Maar niet alleen verhulling: het laatmoderne historisch besef wilde het verlies van de verdwenen tradities ook compenseren. Daartoe werd in het historisch reveil vanaf de jaren 1970 een wereld van substituten geschapen, een wereld die de verloren gegane wereld moest vervangen en tegelijkertijd een nieuwe band met het verleden moest scheppen. Dat betekende dat de dragers van het laatmoderne historisch besef ernaar streefden de continuïteit tussen heden en verleden te herstellen, het verleden te laten herbeleven en uiteindelijk een in het verleden verankerde identiteit en (politieke) gemeenschap te creëren. Ook vanuit dat perspectief waren de overeenkomsten met het moderne en vooral het anti-moderne historisch besef dus groot. Telkens ging het om een historisch bewustzijn dat steunde op de gedachte dat het verleden er nog wél toe deed, en daarom een herkenbare en ‘bewoonbare’ geschiedenis schiep.⁴⁹

Ook in dat laatmoderne historisch besef ontstonden verschillende varianten, die niet alleen andere gedaanten, maar ook andere intensiteiten hadden (en hebben). Een eerste variant was de etnisch-politieke. Die bestond uit een geheel van praktijken die erop waren gericht de specificiteit van de eigen etnische identiteit te beklemtonen en, daarmee verbonden, de politieke rechten die volgens haar propagandisten uit die specificiteit voortvloeiden, op te eisen. Daartoe werd ook de (vermeende) specificiteit van het eigen verleden benadrukt. Geschiedenis werd op die manier een *heritage crusade*, een niet aflatende zoektocht naar en celebratie van het eigen ‘erfdeel’.⁵⁰ De intensiteit waarmee dat gebeurde, getuigde van het belang van wat er op het spel stond: het bestaan van een eigen voorvaderlijk ‘erfdeel’ rechtvaardigde, aldus de ‘kruisvaarders’, immers ook de zelfstandigheid en de erkenning van de etnische groep in kwestie in de eigen tijd.

---

48 Vgl. Blaas, ‘Historisch besef in Nederland’, 93-97 en J. Tollebeek, ‘Identiteit en vervreemding. Historisch besef in Vlaanderen’, in: Idem, *De ijkmeesters*, 141-153.

49 Voor de term ‘bewoonbaar’: M. Beyen, *Een bewoonbare geschiedenis. De omgang met het nationale verleden in België en Nederland, 1938-1947* (onuitg. dissertatie) (Leuven 1999).

50 D. Lowenthal, *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history* (New York e.a. 1996). Vgl. ook J.E. Tunbridge en G.J. Ashworth, *Dissonant heritage. The management of the past as a resource in conflict* (New York 1996).

Meer zelfs: het verleden kon ook worden beschouwd als legitimatiebewijs in de strijd om een eigen *homeland*.⁵¹ Geschiedenis was dan ook geen vrijblijvende bezigheid, ze was een plicht. Het was de plicht van elke Corsicaan, elke Bretoen, elke Vlaming zich voor de *heritage crusade* aan te melden en het voorvaderlijke ‘erfdeel’ te koesteren, omwille van de inzet. ‘Wij herdenken, dus wij bestaan’, zo klonk de leus.⁵² Geschiedenis was de seculiere religie van een uitverkoren volk.

De praktijken waarin deze religie vorm kreeg, waren uiteenlopend. Eén ervan was de oprichting – eerst in de Verenigde Staten, maar daarna bijvoorbeeld ook in Nederland – van historische musea die de geschiedenis van specifieke etnische groepen (bijvoorbeeld de Molukse) documenteerden. Dat betekende dus dat de nieuwe historische belangstelling etnisch ‘verzuild’ raakte.⁵³ Die verzuiling maakte tegelijkertijd duidelijk dat de *heritage crusade* ook kon uitmonden in conflicten tussen verschillende (etnische) groepen. ‘Geschiedenis leidt tot moord en doodslag’, zo luidde één van de (als provocaties) bedoelde stellingen ter inleiding van een in Nederland georganiseerd debat over ‘Historisch besef in een multiculturele samenleving’.⁵⁴ Over de strekking van die stelling kon geen twijfel bestaan: de geschiedenis die in dat etnisch-politieke historisch besef werd gekoesterd, was explosief. De Oranjemarsen in Noord-Ierland – met hun sterk theatrale, ‘performatieve’ karakter – getuigden daarvan.⁵⁵

Er ontstonden echter ook andere varianten in het laatmoderne historisch besef, varianten waarin de geschiedenis niet dezelfde ‘zwaarte’ kreeg als in de etnisch-politieke variant. Dat geldt onder meer voor wat als *retrochic* kan worden aangeduid. Die *retrochic*, die haar carrière in de late jaren 1960 begon, manifesteerde zich op de meest uiteenlopende wijzen en op de meest uiteenlopende terreinen, van de popcultuur tot de economie. De bril van John Lennon behoort ertoe, maar ook de *art nouveau*-rage op het einde van de jaren 1960 of het succes van Laura Ashley in de jaren 1970 en van het BodyShop-imperium in later jaren. De grote aantrekkingskracht van de zogenaamde *fun antiques* valt er eveneens onder. Dat was dus ongevaarlijke geschiedenis. Meer nog: het historisch besef dat achter deze *retrochic* schuilging, was zelfs geen poging de afstand tussen heden en verleden op te heffen (geen bezitter van *fun antiques* waande zich in het verleden). Het was veeleer een parodie.⁵⁶

In historische evocaties – een derde variant van het laatmoderne historisch besef – ging het er met meer *sérieux* aan toe. De vele leden van de *reenactment societies* waanden zich tijdens hun

---

51 Zie W. Connor, ‘Homelands in a world of states’, in: M. Guibernau en J. Hutchinson ed., *Understanding nationalism* (Cambridge 2001) 53-73. Vgl. het commentaar op de nationale inkleuring van het erfgoedbegrip in F. Grijzenhout, ‘Inleiding’, in: Idem ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 12-17.

52 J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).

53 De gevolgen van een multiculturele samenleving voor de samenstelling van een (nationale) canon worden besproken in M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006).

54 Van der Zeijden, ‘Over nut en nadeel’, 2.

55 Zie onder meer D. Bryan, *Orange parades. The politics of ritual, tradition, and control* (Londen 2000) en P. Burke, ‘Commemorations. Performing the past’, in: K. Tilmans, F. van Vree en J. Winter ed., *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 105-118.

56 Samuel, *Theatres of memory*, dl. 1, 83-118, met name 95.

imitatieveldslagen en in hun ‘historische’ kledij wel degelijk in het verleden, terwijl ook de conservators van historische musea naar middelen zochten om de bezoekers ‘de tijd te doen vergeten’. Hier werden pogingen ondernomen het verleden te laten herrijzen. Aan elk detail van de enscenering werd daarom zorg besteed, niets mocht de verrijzenis in de weg staan. Het publiek deelde die mening. In een tijd van modernisering raakte het gefascineerd door barokmuziek en industriële archeologie. Historische musea genoten een steeds grotere populariteit. Hun aantal groeide en ze werden druk bezocht, zeker wanneer het evocatieve gehalte van de presentatie van de collectie hoog was en daardoor ook de mogelijkheid tot empathie schiep. Het Ieperse In Flanders Fields Museum, waar de bezoeker uitgenodigd werd zich met één van de oorlogsslachtoffers of hun verwanten te identificeren, kan als voorbeeld gelden.

Dergelijke musea illustreren één van de centrale categorieën van het laatmoderne historisch besef: het gaat er om de *beleving* van het verleden. De bezoeker wandelt in de *belevingsmusea* niet door een statische opstelling, maar wordt er aangespoord ‘echte ervaringen’ op te doen, het verleden tot zich te nemen door het te zien en te horen, door er als het ware in ondergedompeld te worden. Multimedia zijn daarbij belangrijke instrumenten. Het gebruik ervan wordt door conservators en curators verantwoord met een verwijzing naar de beperkte aandachtsboog van het publiek: door de bezoeker het verleden te laten beleven kan de boodschap beter worden overgebracht. Dat het publiek daarbij vaak wordt onderschat, is onmiskenbaar. Des te meer overtuigen de goede voorbeelden, zoals het Tenement Museum in New York en het recent geopende Red Star Line Museum in Antwerpen, beide over de geschiedenis van de migratie; aan de hand van persoonlijke getuigenissen wordt de bezoeker er bij de getoonde geschiedenis betrokken.

Opmerkelijk genoeg is deze trend ook aanwezig bij de musea – vaak ook memorialen – die zijn gewijd aan de Holocaust. Het historisch besef van de slachtoffers of hun nabestaanden kan dan het best worden begrepen in termen van het neomodern historisch besef, de omgang met het verleden van de vele andere bezoekers van deze Holocaust-musea laat zich beter omschrijven als een uiting van het laatmoderne historisch besef. Gebonden door wat zij zelf ervaren als een ‘herdenkingsplicht’, laten zij zich door de museumconservators tot identificatie met de slachtoffers brengen. Het in 1993 geopende Holocaust Memorial Museum in Washington is er het meest duidelijke voorbeeld van. Ook hier krijgt de bezoeker immers een identiteitsbewijs – ditmaal van een gedeporteerde, om diens parcours naar Auschwitz te volgen. Zo wordt hij een *vicarious witness*, een substituut-getuige naast de ‘echte’ getuigen die in de Hall of Witness van het museum een stem krijgen.⁵⁷

Behalve in deze musea toonde (en toont) de drang het verleden te evoceren zich ook in monumenten. De lijst van als waardevol historisch erfgoed gekwalificeerde en daarom beschermde gebouwen en stadsgezichten groeide, terwijl ook natuur en landschap tot monument

---

57 E.T. Linenthal, *Preserving memory. The struggle to create America's Holocaust Museum* (New York 2001). Voor een breder perspectief op deze problematiek, zie de korte schets van F. van Vree, ‘Stemmen uit de duisternis’, in: *Karakter. Tijdschrift van Wetenschap*, 2004, nr. 5, 6-8.

werden verheven.⁵⁸ Die monumentenzorg ontsprong, net als het museumbezoek, aan het verlangen de geschiedenis van nabij te voelen en wat restte van het verleden, te bewaren – in een wereld die verder vooruitsnelde en die door monumentenzorgers *genre* prins Charles ook vaak werd afgewezen. Het laatmoderne historisch besef droeg daarmee niet zelden een reactionair karakter.

De wijze waarop het verleden bij deze historische evocaties werd (en wordt) waargenomen, kon (en kan) echter verschillen. De waarnemer kon afstand bewaren, maar hij kon zich ook, op vraag van organisatoren en conservators, geheel in het verleden laten opnemen. Het Nederlands Openluchtmuseum ronselde in de jaren 1990 bezoekers met de slogan ‘Doe mee met vroeger’, terwijl het museum dat aan de Slag bij Heiligerlee is gewijd, het publiek een film van de zestiende-eeuwse veldslag toonde – toegelicht door een op locatie aanwezige verslaggever met microfoon.⁵⁹ Dergelijke letterlijk begrepen herbelevingen van het verleden steunen op een ‘artificiële hallucinatie’.⁶⁰ Het laatmoderne historisch besef is er pastiche en travestie geworden. De substituten worden er voor de werkelijkheid gehouden.

Die verarring heeft echter niet verhinderd dat de geschiedenis een ware industrie is geworden, ook al lijkt haar groei veeleer een wildgroei.⁶¹ Historische musea hebben zich intussen ontwikkeld tot ware pretparken, waar de bezoekers worden geamuseerd en het materiaal als *infotainment* wordt gepresenteerd. Van rijtjes ‘braaf opgestelde vitrines’ is al lang geen sprake meer, van ‘moeilijk leesbare’ catalogi al evenmin.⁶² Voor historische exposities geldt hetzelfde. Aan de tentoonstellingsarchitecten worden haast onmogelijke opdrachten gegeven: enkel voorzien van wat affiches, oude kaarten, vlaggen en foto’s, moeten zij erin slagen het publiek niet alleen te lokken, maar het ook het verleden te laten ruiken en proeven. Exposities dienen interactief te zijn, geschiedenis moet *living history* worden, de presentatie van het verleden hyperrealistisch. Opzet en stijl van de belevingsmusea worden er met andere woorden geradicaliseerd. En het publiek? Dat haakt inderdaad niet af. Het blijft de historische cultuur gunstig gezind, het toont een ‘blijvende behoefte aan geschiedenis’.⁶³ Kortom, ‘het verleden leeft, het verkoopt zelfs’.⁶⁴ Maar, zo vragen de critici zich af, wat daaruit te besluiten? Gaat het in de bloeiende historische cultuur om meer dan kwantiteit? Worden de bezoekers van de pretparken en de spektakelxposities werkelijk door historische interesse gedreven? Of gaat het

---

58 Voor één van de vele voorbeelden, zie de kaart van de evolutie (van 1937 tot 2012) van het aantal beschermingen in Brugge in P. Lievevrouw e.a., *Managementplan UNESCO - zone Brugge* (Brugge 2012) 161.

59 Dorsman, Jonker en Ribbens, *Het zoet en het zuur*, 139-140.

60 De uitdrukking is ontleend aan P. Nora, ‘Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux’, in: Idem ed. *Les lieux de mémoire*, dl. 1: *La République* (Parijs 1984) XXXII.

61 Zie onder meer Kl. Füssmann en H.Th. Grüter ed., *Historische Faszination. Geschichtskultur heute* (Keulen 1994); R. Rosenzweig en D. Thelen, *The presence of the past. Popular uses of history in American life* (New York 1998) en J. de Groot, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (Londen - New York 2009).

62 Vgl. Van der Zeijden, ‘Over nut en nadeel’, 3.

63 E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).

64 Van Vree, *De scherven van de geschiedenis*, 9.

slechts om oppervlakkige, escapistische uitstappen, weg van het monotone en gereguleerde kantoorbestaan? Jongeren, zo luidt het, zijn niet geïnteresseerd in de geschiedenis; de computergeneratie – met haar obsessie met het nu⁶⁵ – is geïnteresseerd in het verleden ‘als een virtueel spel, waarbij ze zelf aan de stuurknuppel wil zitten’. En de media? Die volgen slechts ‘de waan van de dag’. Zij laten hun historische programmering bepalen door de actualiteit. Hun omgang met het verleden leidt tot ‘trivialisering en incidentenpolitiek’ en kan de historische belangstelling dus ook niet verdiepen.⁶⁶

Een dergelijke kritiek varieert opnieuw de cultuurpessimistische geluiden over het ‘tanend historisch bewustzijn’ uit de jaren 1970 en 1980. Opvallender echter is het feit dat ze ervan uitgaat dat de historische belangstelling van het publiek beperkt blijft tot een reeks occasionele bezoeken, tot enkele manifestaties in de marge van het dagelijks bestaan. Dat is niet juist. Het laatmoderne historisch besef uit zich immers ook in een brede en populaire omgang met het verleden, die kan worden aangeduid als ‘vernaculaire geschiedenis’.⁶⁷ Deze vernaculaire geschiedenis omvat op haar beurt een grote verscheidenheid aan activiteiten. Amateur-archeologen en genealogen, lokale historici en heemkundigen, cursisten oud schrift en verzamelaars van kinderserviesjes, de vaste klanten van de rijksarchieven en de vlooiemarkten, de eenvoudige toeristen: allen storten zij zich, al dan niet in georganiseerd verband, met wellust op het verleden. Zij willen de geschiedenis kennen, haar voelen, haar bezitten, en niets lijkt hen daarbij te kunnen stoppen. Verheven is het ongetwijfeld allemaal niet. Maar historische interesse kan de bonte groep van ‘liefhebbers van het oude’ niet worden ontzegd.

De vernaculaire geschiedenis leert overigens ook iets anders. Ze toont hoezeer het laatmoderne historisch besef een democratisering inhoudt van het anti-moderne historisch bewustzijn. Dat geldt voor het object van dat bewustzijn: het verleden dat met zoveel graagte wordt heroverd, is niet langer het verleden van een elite. Maar de democratisering vindt ook plaats vanuit het perspectief van de dragers van dat bewustzijn. Dat blijkt onder meer uit de populariteit van de genealogische arbeid, juist één van de meest cruciale praktijken van het anti-moderne historisch besef. Daar waar die aan het einde van de negentiende eeuw nog het voorrecht van de adel was, is hij de voorbije decennia uitgegroeid tot een *histoire omnibus*: iedereen is zijn eigen genealoog geworden. Daar waar het in een hecht en organisch familieverband samenbrengen van de doden en de levenden in de negentiende eeuw nog het privilege van een stand met een missie was, is het scheppen van continuïteit nu een weinig ophefmakend verlangen van velen geworden.

Dat verlangen doortrok ook de *heritage crusades* met hun etnische musea, de *retro chic* met haar *fun antiques* en de historische evocaties met hun encenseringen, zij het niet steeds op dezelfde

---

65 Deze kritiek wordt vooral geuit in het nieuwe genre van de ‘techno-dystopie’; zie bijvoorbeeld D. Rushkoff, *Present shock. When everything happens now* (New York 2013).

66 Van der Zeijden, ‘Over nut en nadeel’, 2-3. Zie voor een bredere reflectie op deze problematiek, recent M. Grever en C. van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014).

67 A. Rigney, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2001) 4.

wijze en met dezelfde intensiteit. Telkens ging het erom het afwezige verleden opnieuw nabij te brengen, vaak ook te herbeleven. Het ging niet om de studie van tradities of het zoeken naar navolgenswaardige voorbeelden (anders dan in het moderne historisch besef), maar om de aanwezigheid zelf van het verleden (zoals in het anti-moderne historisch besef). Voor velen was de eigentijdse cultuur door haar ‘historieloosheid’ te kaal geworden. Geschiedenis moest een leegte vullen.

Vervreemding en herinnering

Is dat gelukt? Het lijkt er niet op: de wereld van substituten die het laatmoderne historisch besef heeft geschapen, kan het verlies van de vertrouwde wereld van weleer niet compenseren. De fantoempijn blijft. Hoe komt dat? Misschien *moest* het streven wel mislukken. Misschien was de kloof die de maatschappelijke en culturele veranderingen vanaf de jaren 1960 sloegen, de kloof tussen heden en verleden, ditmaal te groot geworden en *kon* het verlies niet worden verhuld. De vluchtigheid van het bestaan toonde zich in het transformatieproces dat de samenleving de voorbije decennia heeft ondergaan, in al haar naaktheid. Daar hielpen geen *reenactments* of monumentenzorgwetten tegen. De vergankelijkheid liet zich niet ‘wegspelen’ of ‘wegreglementeren’. Ze openbaarde zich – om het dure woord te gebruiken – als existentieel principe.

Maar er is meer. Dat het laatmoderne historisch besef er niet in is geslaagd het verlies van de vertrouwde wereld op overtuigende wijze te verhullen, houdt ook verband met het feit dat de historische industrie van musea, exposities en *retrochic* niet werd (en wordt) gedragen door een groot en coherent ‘verhaal’ over het verleden – een epos van de natie, van de emancipatie van de eigen zuil, van vooruitgang, ‘verlichting’ of beschaving *tout court*. Dergelijke ‘verhalen’ lagen lang als gestolde lava over de cultuur. Ze vormden de interpretatiekaders van de werkelijkheid. Sinds de jaren 1960 hebben ze echter hun geloofwaardigheid verloren.⁶⁸ Ze worden nog slechts verteld door de militante strijders van de *heritage crusades*. Maar ook *hun* beroep op een voorvaderlijk ‘erfdeel’ en op een verleden dat hen *linea recta* naar een eigen *homeland* voert, klinkt hol. De vroege eenentwintigste eeuw heeft immers geleerd dergelijke identiteitspresenterende historische beelden als constructies te zien. Ze heeft er de artificialiteit van onderkend. Ze weet dat de geschiedenis veeleer identiteiten schept dan ‘vindt’, veeleer continuïteiten creëert dan dat ze die uit de werkelijkheid afleest. En ten slotte: de nieuwe media. Die hebben enerzijds de veranderlijkheid van de werkelijkheid benadrukt, anderzijds middelen aangereikt om een vaste (historische) wereld te evoceren – maar daardoor tegelijkertijd duidelijk gemaakt dat die vastheid slechts een ‘virtualiteit’ is.

Met het inboeten aan overtuigingskracht van de oude ‘verhalen’ hangt paradoxaal genoeg ook een crisis van de toekomst samen. Die toekomst, zo heeft onder meer de Franse historicus

---

68 Vgl. F.R. Ankersmit, ‘Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening’, in : F. van Besouw e.a. ed., *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 55-72.

François Hartog betoogd, is door zijn ‘duistere en dreigende’ karakter niet langer richtinggevend voor ons handelen. Het heeft Hartog ertoe gebracht te spreken van een *régime d’historicité* dat hij met de term ‘presentisme’ heeft aangeduid.⁶⁹ De Duitse literatuurwetenschapper en cultureel antropologe Aleida Assmann is hem daarin bijgevalen. Nog in 2013 noteerde zij dat de toekomst niet langer het *Eldorado of our hopes and wishes* kan zijn. Zij verwees daarbij naar grote maatschappelijke kwesties als de demografische en ecologische problemen, die maken dat de toekomst eerder een voorwerp van bezorgdheid is geworden dan een oriënterende horizon.⁷⁰

In die context is in de conjunctuur van het historisch besef een nieuwe, voorlopig laatste verschijningsvorm ontstaan, een postmodern historisch besef. Anders dan in zijn moderne, anti-moderne en laatmoderne voorgangers wordt in dit postmoderne historisch besef niet langer gepoogd de kloof tussen heden en verleden te dichten. Innige verbondenheid met het verleden of hang naar tradities is dat historisch besef niet langer eigen. Het meet integendeel de afstand en trekt daaruit de conclusies: het verleden wordt een vreemd verleden, de geschiedenis herinnering.

De eerste conclusie hangt samen met het feit dat de oude zekerheden niet langer als vanzelfsprekendheden worden ervaren. Daardoor is het geschiedbeeld vervuld geraakt, niet van gevoelens van wraak of rancune (zoals in het neomodern historisch besef), maar van verbazing – verbazing over dat wat zo lang als het meest kenmerkende van de eigen cultuur en samenleving was beschouwd. De band met de geschiedenis is daardoor op haar beurt niet langer vanzelfsprekend. Er doet zich integendeel een vervreemding voor: het verleden wordt niet meer als een herkenbaar verleden waargenomen. In die afstandelijkheid overheerst het bewustzijn dat het historisch proces bovenal door discontinuïteit wordt gekenmerkt en dat het deze discontinuïteit is – niet een retrospectieve continuïteit – die in de omgang met de geschiedenis centraal moet staan. Op die manier wordt het verleden, zoals een lezer van Proust schreef, ‘de wereld waarvan wij voor altijd zijn afgesneden’.⁷¹ Wij ervaren het verleden nog slechts zoals wij muziek uit een aangrenzende kamer horen, niet langer als de muziek van het leven dat ons omgeeft, maar als de muziek van een leven dat op het punt staat definitief te verdwijnen.⁷²

De vervreemding van het verleden impliceert ook dat het verleden (opnieuw) in de eerste plaats als een *andere* dan de eigen wereld wordt begrepen. *The past is a foreign country*, zo luidt de titel van een in 1993 gepubliceerd en bekend geworden boek van de Amerikaan David Lowenthal.⁷³ Zijn collega Bernard Bailyn had enkele jaren eerder in een interview benadrukt:

---

69 Fr. Hartog, *Régimes d’historicité. Présentisme et expériences du temps* (La librairie du XXI siècle) (Parijs 2003) (citaat: 210).

70 A. Assmann, ‘Transformations of the modern time regime’, in: Lorenz en Bevernage ed., *Breaking up time*, 40-42.

71 Nora, ‘Entre mémoire et histoire’, XXXI-XXXII.

72 Zie voor dit beeld, J. Tollebeek, “Vanuit de aangrenzende kamer”. Over geschiedenis, traditie en geheugen’, in: *125 jaar ‘Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde’. Een bundel opstellen uitgegeven door de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (Brussel 1997) 165-181, met name 180-181.

73 D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1993).

‘Het verleden is niet alleen ver weg, het is op verscheidene manieren ook een verschillende wereld.’⁷⁴ Wie die wereld bezoekt, wordt dus bovenal getroffen door de verschillen met de eigen (tijdse) wereld. De bewoners van het verleden dachten, voelden en handelden anders dan de bewoners van het land van herkomst van de bezoeker, zij hadden andere ideeën, andere ervaringen, andere motieven. Die ‘andersheid’ maakt het verleden ook zo onvatbaar en zo moeilijk begrijpelijk. Het laat zich niet langer intelligibel maken met behulp van de tijdloos en universeel geachte concepten waarmee het vroeger te lijf werd gegaan. Op analoge wijze laat het historisch proces, nu dat als een discontinu proces wordt begrepen, zich niet langer analyseren met behulp van de oude concepten ‘vooruitgang’ en ‘verval’.

Het verleden is in het postmoderne historisch besef een vreemd verleden geworden, de geschiedenis herinnering. Die tweede conclusie verwijst naar de ontwrichting die de ‘traditionele’ geschiedbeoefening de voorbije decennia heeft ondergaan. Steeds meer werd begrepen dat haar verlangen het verleden te ‘recupereren’ en de monolithische wijze waarop ze daarbij te werk ging, moeilijk verzoenbaar waren met de wijze waarop het verleden in een postmoderne context werd ervaren. Om die reden verschoof de blik van de geschiedbeoefening naar de herinnering.⁷⁵ De herinnering, zo werd geconstateerd, was vluchtig, efemeer, anekdotisch, persoonlijk en verbrokken, zoals niet alleen psychologen, maar ook schrijvers hadden geleerd (recent nog Patrick McGuinness in zijn *Other people’s countries*, een lyrische meditatie over de geboorteplaats van zijn moeder – en over plaats, tijd en geheugen⁷⁶). Precies daarom werd ze beschouwd als het instrument bij uitstek om de omgang met het verdwenen en nooit helemaal inzichtelijke verleden vorm te geven – meer dan de geschiedbeoefening met haar robuustheid en haar starre begrippenkader.

En zo gingen de historici op zoek naar wat de ‘pleisterplaatsen van het geheugen’ werd genoemd. Het was de Franse historicus Pierre Nora die hierbij in het begin van de jaren 1980 het voortouw nam. Ook Nora vertrok van de gedachte dat de oude wereld – in dit geval: de natiestaat Frankrijk – onherroepelijk ten onder was gegaan. Hij sprak over de *grand passage* die Frankrijk in de jaren 1970 had doorgemaakt (onder meer door de dekolonisatie en de uitputting van de grote revolutionaire ideologieën) en die van het verleden een verloren wereld had gemaakt. Hoe in die context, zo vroeg hij zich af, nog een geschiedenis van Frankrijk schrijven? Was de geschiedschrijving, nu de warmte van de beleefde traditie was verdwenen, er niet toe veroordeeld een prozaïsche, koele en desacraliserende geschiedwetenschap te worden? Nora vond een uitweg in een ‘geschiedenis in de tweede graad’: hij besloot een geschiedenis van *herinneringen* aan de voorgoed vervlogen realiteit samen te stellen en zich daarbij te concentreren op de ‘plaatsen’ waaraan die herinneringen zich hadden gehecht, de *lieux de mémoire*. Dat waren de ‘betekenisvolle eenheden’ die door de menselijke wil of ‘het werk van de tijd’ tot symbolische elementen in het

---

74 B. Bailyn, *On the teaching and writing of history* (Hanover - Londen 1994) 51.

75 Zie onder meer J. Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995).

76 P. McGuinness, *Other people’s countries. A journey into memory* (Londen 2014).

herinneringspatrimonium van de gemeenschap waren verheven. Het was *hun* geschiedenis die diende te worden geschreven en geanalyseerd: hoe hadden ze de heilige klank gekregen die hen een plaats – welke plaats? – in het netwerk van het Franse geheugen had gegeven?⁷⁷

Wat dat precies betekende en hoe verscheiden de pleisterplaatsen van het Franse geheugen waren, bleek uit de zeven volumes *Les lieux de mémoire* die tussen 1984 en 1993 verschenen. Het Franse geheugen bleek zich te kunnen hechten aan plaatsen als Reims, Verdun, de Notre-Dame en het Pantheon, maar ook aan figuurlijke plaatsen als de republikeinse schoolboekjes, de *Dictionnaire Larousse*, Descartes en de *galanterie*. Een dergelijk imaginair museum is intussen ook voor andere natiestaten opgebouwd. Italië, Duitsland, Nederland, België: zij kregen alle hun atlas van *lieux de mémoire*, soms – zoals in het Duitse geval – op even ruimhartige wijze als in Frankrijk (naast het romantische Heidelberg en Weimar ook de Volkswagen en de knieval van Willy Brandt in Warschau), soms – zoals in het Belgische geval – beperkt tot plaatsen *sensu stricto*.⁷⁸ In 2011-2012 verschenen de *Europäische Erinnerungsorte*. Maar ook politieke, sociale en religieuze bewegingen kregen hun ‘geschiedenis in de tweede graad’. Of er werden opzetten voor gepresenteerd: een herinneringsgeschiedenis van de Vlaamse beweging bijvoorbeeld kon een rondgang langs 1302 en de taalgrens, de poëzie van Gezelle en de belfortarchitectuur, het Campo Santo en de ‘Kerels van Vlaanderen’ omvatten.⁷⁹ In het anti-moderne historisch besef waren die ‘Kerels’ de dragers van een transhistorische identiteit, in het postmoderne historisch besef gaat het om de wijze waarop zij als dusdanig kunnen worden gerepresenteerd. Niet de autobiografie, maar het *journal intime* past bij het nieuwe historisch besef.

Vervreemding en herinnering dus, van een geschiedenis die voorbij is. Het postmoderne historisch besef dient te worden begrepen naar het model van het nostalgische verlangen. Nostalgie is het bewustzijn (op een plaats of) in een tijd te leven (waarop of) waarin men niet wil leven. Ze wordt gestuurd door het verlangen die aliënatie teniet te doen, maar omvat tevens – en dat is wezenlijk – het besef dat dit doel nooit zal worden bereikt.⁸⁰ Wat de nostalgicus ervaart, is daarom niet ‘het verleden zelf’ (zoals dat het geval is in de evocaties van het laatmoderne historisch besef), maar het verschil of de afstand tussen heden en verleden.⁸¹ De postmoderne presentatie van het verleden is suggestief, niet hyperrealistisch, maar sober.

---

77 P. Nora, ‘Comment écrire l’histoire de France ?’, in: Idem ed., *Les lieux de mémoire*, dl. 3: *Les France*, vol. 1, 1992, 9-32.

78 Zie voor een korte bespreking: J. Tollebeek, ‘“Vaut le voyage.” De Belgische plaatsen van herinnering’, in: Idem e.a. ed., *België, een parcours van herinnering*, dl. 1: *Plaatsen van geschiedenis en expansie* (Amsterdam 2008) 13-25.

79 Zie Tollebeek, ‘Vanuit de aangrenzende kamer’, 173-178.

80 Fritzsche, *Stranded in the present*, 65: ‘Nostalgie verlangt naar wat het niet kan bezitten en definieert zichzelf door zijn onmogelijkheid zijn subject te benaderen.’

81 Vgl. F.R. Ankersmit, ‘Historism and postmodernism. A phenomenology of historical experience’, in: Idem, *History and tropology. The rise and fall of metaphor* (Berkeley - Los Angeles - Londen 1994) 195-213 en S. Bann, ‘Gibbon en Granet in tweegesprek. Verbale en visuele strategieën voor het weergeven van het “oude” Rome’, in: Tollebeek, Ankersmit en Krul ed., *Romantiek en historische cultuur*, 125-127.

Het laatste woord

Wat kan in deze context nog de maatschappelijke taak van de historicus zijn? Hoe de hooggespannen verwachtingen aangaande diens roeping beoordelen? De geschiedschrijver moet de wortels van de eigen tijd in het verleden blootleggen, zo luidde het, hij moet stabiele identiteiten aanreiken. In een tijd waarin het historisch besef bovenal in de ervaring van de afstand tussen heden en verleden ligt, klinkt dat zonderling. Want hoe de wortels van het heden blootleggen wanneer dat heden door de versnelde veranderingen is losgezogen van het verleden, tenzij door de geschiedenis te verkorten tot de eigentijdse geschiedenis? En hoe in de geschiedenis gegroeide identiteiten aanreiken wanneer het heden en het verleden zo sterk van elkaar verschillen, tenzij door zich schuldig te maken aan een dubbel anachronisme? ‘Dubbel’, omdat niet alleen het gevaar bestaat het verleden te zeer met aan het heden ontleende begrippen en categorieën tegemoet te treden (het te ‘modern’ voor te stellen), maar ook het gevaar het heden te zeer naar het verleden te modelleren (het te ‘ouderwets’ voor te stellen).

Moet de historicus er dan naar streven de afstand tussen heden en verleden opnieuw op te heffen? Moet hij dan toch de gedachte van het verleden als een ‘vreemd land’ laten varen en het opnieuw, zoals dat in de *heritage crusades* gebeurt, ‘toegankelijk’ voor eigen gebruik maken? Dat zou een reactionaire houding zijn, politiek gezien, maar ook vanuit een wetenschappelijk oogpunt. Ook een terugkeer naar de idealen van het moderne (en anti-moderne) historisch besef lijkt echter niet aangewezen. Die idealen van verbondenheid (en duurzaamheid) ontsprongen immers aan het verlangen de geschiedenis van haar vergankelijkheid te ontdoen. Maar daarmee hield dat historisch besef ook een ontkenning in van precies het meest wezenlijke van de geschiedenis: de veranderlijkheid der dingen. De historicus als conservator van het bestaande – het is een weinig aanlokkelijk perspectief.

Wat dan wél te doen? Het spreekt vanzelf dat de historicus moet trachten een eigentijds web van betekenissen te vlechten tussen de disparate elementen van het verleden. Maar tegelijkertijd moet hij zich ervoor hoeden het verleden volledig in de eigen tijd te willen integreren, het volledig te willen ‘toe-eigenen’. Dat betekent dat zijn positie ten aanzien van de verdwenen wereld die het verleden is, er een van afstandelijkheid dient te zijn. Maar juist hier schuilt de ambivalentie: de afstandelijke historicus moet zich immers ook vatbaar tonen voor de suggestie van de verdwenen wereld, voor de *historische* suggestie (precies zoals het zijn persoonlijkheid is die het metabolisme van de herinnering bij de *lieux de mémoire* in werking moet zetten). Hij moet een historische gevoeligheid ontwikkelen die het mogelijk maakt de specificiteit van het door hem bestudeerde (fragment van het) verleden te achterhalen. Slechts op deze manier kan hij erin slagen de andere werelden die het verleden bevat, voor zijn lezers open te leggen en daarmee de voorbije cultuur te ontsluiten. Slechts op deze manier kan zijn historische gevoeligheid de *historische geletterdheid* van zijn lezers versterken. Dat heeft niets te maken met het schrijven van literatuur, en weinig met curiositeit. Waar het om gaat, is het begrijpen van de voorbije denk- en levensvormen. Zonder het opgraven van wortels, zonder identiteitsfilosofieën, zonder de kanselstijl ook van het neomoderne historisch besef, hoezeer ook de jacht op het ‘verkeerde verleden’ ruimte heeft geschapen voor nieuwe interpretaties van de geschiedenis.

Dit heeft ook consequenties voor het onderwijs in de geschiedenis. Natuurlijk moet dit onderwijs ertoe bijdragen dat jongeren ‘vaardigheden’ – geen ongelukkiger woord dan dit – ontwikkelen, zoals een kritische omgang met historische documenten en overgeleverde voorstellingen. Natuurlijk ook moet hen kennis en een historisch referentiekader worden bijgebracht. Maar dit betekent niet dat het onderwijs in de geschiedenis erop gericht moet zijn de jongeren ‘het gecanoniseerde verhaal’ te vertellen ‘over wie we waren en wie we dus zijn’,⁸² of hen een (nieuw) nationaal besef aan te reiken. Het betekent evenmin dat het geschiedenisonderwijs moet worden opgezet als een instrument om actuele politieke problemen te helpen oplossen of de gehechtheid aan de democratische instellingen te versterken. Het onderwijs in de geschiedenis moet veeleer onder de druk van het heden uit komen. Het heeft een andere finaliteit dan ‘maatschappelijke vorming’. Het vindt zijn eigenheid in het aanscherpen van het besef dat de geschiedenis een complex proces is, vol van onverwachte wendingen, vertakkingen en onvervuld gebleven mogelijkheden. Het ontleent zijn waarde en belang aan het aanleren van het bewustzijn dat menselijke gemeenschappen hun leven en samenleven steeds anders hebben ingericht en daardoor nooit vanzelfsprekend zijn geweest.

De recent opnieuw versterkte voorkeur voor een thematische opzet in het geschiedenisonderwijs, eerder dan voor een chronologische opzet, valt in dat perspectief te betreuren. Dat staat niet gelijk met een verlangen naar een ‘ouderwets’ onderwijs, waarin ‘goede meesters’ op een aantrekkelijke wijze verhalen vertellen (als dat al zou hebben bestaan). Het gaat er veeleer om dat een thematische opzet het onderwijs al snel een presentistisch karakter geeft: de geselecteerde themata worden door de actualiteit opgedrongen, de geschiedenis wordt verkort en gemakkelijk als een lineair proces begrepen. Bovendien dreigt in een thematisch georganiseerd onderwijs de aandacht al snel te worden gemonopoliseerd door de overeenkomsten tussen heden en verleden. In een aanpak waarin de diachronie centraal staat, is daarentegen meer ruimte voor verschil en diversiteit. De geschiedenis is er geen haast tijdloos geheel van varianten op hetzelfde thema, maar een aaneenschakeling van steeds andere culturen.

Het begrijpen van de voorbije denk- en levensvormen dus: een dergelijke maatschappelijke opdracht veronderstelt niet langer de innige verbondenheid met het verleden die zo lang als de kwintessens van ‘het’ historisch besef is beschouwd. *Dat* historisch besef is inderdaad geërodeerd en in die zin is er inderdaad sprake van ‘een crisis in de historische cultuur’.⁸³ Wie de metamorfoses van het historisch besef in de voorbije twee eeuwen overziet, zal echter kunnen vaststellen dat dit verbondenheidsgevoelen slechts één vorm van historisch besef is geweest, één moment – zij het een belangrijk moment – uit een geschiedenis die ook zelf veranderlijk en wisselvallig is gebleken. Wat taant, is dus niet het historisch besef, maar een bepaalde gedaante van het historisch besef. Het historisch besef leeft zolang de geschiedenis zich opdringt, zolang zij verandering is.

---

82 K. Wils, ‘Het leven of de liefde. Geschiedenisonderwijs in Vlaanderen en Nederland’, in: *Ons Erfdeel*, 46 (2003), 696.

83 Vgl. Van Vree, *De scherven van de geschiedenis*, 7.

Abstract

Historical consciousness can change in its intensity: there can be more or less historical consciousness. But its nature can also change: the way in which the relationship between present and past is interpreted can vary. And this relationship with the past has indeed been a varied one over the last two centuries. The modern historical consciousness, which began after the fracture that came with the French Revolution and after the romantic *hantises*, encapsulated a longing for an inner connection with the past. Those who had gone before were regarded as having bestowed a bequest on the modern generations. The new social shocks at the end of the nineteenth century led to the emergence of a more radical, anti-modern historical consciousness which bore testimony to the desire to re-traditionalise society.

By contrast, the context of the social criticism that pervaded the 1960s and 70s gave rise to a neo-modern historical consciousness. It was linked to a desire to denounce and often debunk a past that was seen as wrong, where a continuity between past and present was no longer regarded as a good thing. In reaction to the (perceived) vacuum this created, the decades that followed brought something of a historical reveille, rooted in a late-modern historical consciousness. It lay at the basis of the creation of a multifaceted world of substitutes, as an attempt to mask the loss. The gulf between past and present proved too wide, however. In the post-modern historical consciousness, the past remained a foreign country. At the same time, the 'traditional' historiography had to make way for memory as an instrument for giving shape to the past. In such a development, the historian can no longer be the guardian of the status quo. By contrast, he must accept the changeability of the world, remain aloof and exercise his readers in a sensitivity to the specificity of different historical periods and styles. The task of the historian of today is to strengthen historical literacy.

Verantwoording

Deze tekst gaat terug op een voordracht die ik ruim tien jaar geleden in het kader van een *studium generale* aan de KU Leuven heb gegeven en die werd gepubliceerd onder de titel 'De conjunctuur van het historisch besef' in B. Raymaekers en G. van Riel ed., *De horizonen van weten en kunnen. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (Leuven 2002) 167-193. De tekst werd daarna uitgebreid, geactualiseerd en in verschillende gremia ter discussie voorgelegd, het laatst in november 2013 in de Klasse van de Menswetenschappen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.

Ik dank allen die hebben bijgedragen tot een preciezere formulering en een verbreding van het perspectief van de oorspronkelijke gedachten.

Over de auteur

Jo Tollebeek is gewoon hoogleraar Cultuurgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw aan de KU Leuven en lid van onder meer de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hij publiceert op het terrein van de geschiedenis van de historische cultuur, de wetenschaps- en de universiteitsgeschiedenis. Recent verschenen onder meer *Mannen van karakter. De wording van de moderne geesteswetenschappen* (2011), *Setting the standards. Institutions, networks and communities of national historiography* (ed. met Ilaria Porciani, 2012) en *Ravage. Kunst en cultuur in tijden van conflict* (ed. met Eline van Assche, 2014).

RECENTE STANDPUNTEN (vanaf 2012)

14. Jan Kretzschmar, Ronnie Belmans, Tobias Denys, Ludo Gelders, Frederik Geth, Kenneth Lebeau, Jan Leuridan, Cathy Macharis, Inge Mayeres, Maarten Messagie, Carlo Mol, Dirk Roesems, Peter Van den Bossche, Hendrik Van Landeghem, Joeri Van Mierlo – *Elektrische Voertuigen*. 2012.
15. Wilfried Dewachter – *De informatierijkdom van de verkiezingen maximaliseren*, 2012.
16. Karel Velle, Willem Frijhoff, Jan De Maeyer, Jean-Pierre Nandrin, Bert De Munck, Pierre Delsaerd, Marc Boone, Nico Wouters, Adriaan Linters, Dominique Allard, Leen Van Dijck, Christina Ceulemans, Gustaaf Janssens, Wout De Vuyst – *Geschiedenis en Erfgoed*. 2012.
17. Hendrik Van Brussel (ed.) – *De maakindustrie, motor van welvaart in Vlaanderen*, KVAB, Klasse Technische Wetenschappen, 2013.
18. Hubert Bocken (ed.) – *De gerechtelijke hervorming. Een globale visie*, KVAB, Klasse Menswetenschappen, 2013.
19. Georges Van der Perre en Jan van Campenhout (ed.) – *Van Blended naar Open Learning? Internet en ICT in het Vlaams hoger onderwijs*, KVAB, Klasse Technische Wetenschappen, 2013.
20. Jan Velaers – *Federalisme/confederalisme, en de weg er naar toe...* KVAB/Klasse Menswetenschappen, 2013.
21. Karel Velle – *Archieven, de politiek en de burger*, KVAB/Klasse Menswetenschappen, 2013.
22. Etienne Aernoudt, Dirk Fransaeer, Egbert Lox, Karel Van Acker – *Dreigende metaalschaarste? Innovaties en acties op weg naar een circulaire economie*, KVAB/Klasse Technische Wetenschappen, 2014.
23. Roger Marijnissen, Francis Strauven – *Voor een verantwoord beheer van ons kunstpatrimonium*, KVAB/Klasse Kunsten, 2014.
24. Jan Eeckhout, Joep Konings – *Jeugdwerkloosheid*, Denkersprogramma Klasse Menswetenschappen, 2014.
25. Pascal Verdonck (ed.) – *Medische Technologie, als motor voor innovatieve gezondheidszorg*, KVAB/Klasse Technische Wetenschappen, 2014.
26. Charles Hirsch (KNW), Erik Tambuyzer (KTW) – *Innovatief ondernemerschap via spin-offs van kenniscentra*, KVAB/Klassen Natuurwetenschappen en Technische Wetenschappen, 2014.
27. Giovanni Samaey, Jacques Van Remotel – *Informaticawetenschappen in het leerplichtonderwijs*, KVAB/Jonge Academie en Klasse Technische Wetenschappen, 2014.
28. Paul Van Rompuy – *Leidt fiscale autonomie van deelgebieden in een federale staat tot budgettaire discipline*, KVAB/Klasse Menswetenschappen, 2014.
29. Guido Beazar, Luc Bonte, Matthieu Boone, Karel Claes, Sabine Denis, Nikolay Dentchev, Marc Despiegelaere, Jan Flamend, Ludo Gelders, Aimé Heene, Christ'1 Joris, François Maes, Christiane Malcorps, Leo Michiels, Inge Overmeer, Herman Van de Velde, Paul Verstraeten, Peter Wollaert – *Maatschappelijk verantwoord ondernemen. Meedoen omdat het moet, of echt engagement?* KVAB/Klasse Technische Wetenschappen, 2014.
30. Piet Van Avermaet, Stef Slembrouck, Anne-Marie Simon-Vandenbergen – *Talige diversiteit in het Vlaams onderwijs: problematiek en oplossingen*, 2015.

De volledige lijst met standpunten en alle pdf's kunnen worden geraadpleegd op
www.kvab.be/standpunten.aspx